

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

NURAY AYDIN qızı ƏLİYEVƏ

FUNKSIONAL ÜSLUBLARIN BƏDİİ MƏTNDƏ TƏHLİLİ

HSM – 060201 – Dilşünaslıq (İngilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____ **Hüseynova Mehriban Əlihüseyn qızı**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

BAKI – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3-6
I FƏSİL. MƏTN DİLÇİLİYİNİN DİLÇİLİK ELMİNDƏ YERİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ.....	7-23
1.1.Mətn mətn dilçiliyinin əsas obyekt kimi.....	7-19
1.2.İngilis ədəbi dili və onun üslubları.....	19-23
II FƏSİL. FUNKSIONAL ÜSLUB VƏ ONUN NÖVLƏRİ, BƏDİİ ÜSLUBLARIN BƏDİİ MƏTNLƏRDƏ TƏHLİLİ.....	24-55
2.1. Funksional üslub və onun növləri.....	24-34
2.2.Bədii üslubların bədii mətnlərdə təhlili.....	34-55
III FƏSİL. İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ BƏDİİ MƏTNDƏ FUNKSIONAL ÜSLUBİ VASİTƏLƏRİN LİNGVİSTİK TƏHLİLİ.....	56-72
3.1. Sintaktik üslubi fiqurlar və onların əsas funksiyaları.....	56-64
3.2.Sintaktik paralelizm.....	64-66
3.3.Ellipsis.....	67-72
NƏTİCƏ.....	73-75
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	76-80

GİRİŞ

Təqdim olunan dissertasiya müasir dilçiliyin ən aktual problemlərindən olan funksional üslubların bədii mətndə təhlilinə həsr edilmişdir. Bədii ədəbiyyat gerçəkliyin obrazlarla əksidir. Buna görə də bədii mətnlərin dili yalnız material kimi deyil, təmsil etdiyi dövrün ədəbi dil sistemini, müəllifin şəxsi yaradıcılıq maneraları, individual stili və ustalığını əks etdirən bədiiliyin ifadə vasitələri sistemi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Yazıçının yaradıcılığı, onun müəllif kimliyi, yaratdığı obrazlar, qəhrəmanlar, seçdiyi ideya və mövzular dilində öz təcəssümünü tapır və yalnız bu dilin təhlili vasitəsilə düzgün şəkildə dərk oluna bilər.

Əsas funksiyası oxuculara estetik təsir olan bədii mətnlər bütöv fəvqəl cümlə vəhdətidir. Obrazlı dillə ifadə olunan bədii mətnlər üçün nəyin məlum olmasından daha çox, onun necə məlum olması vacibdir.

Üslublar həm ümumi, ictimai baxımdan, həm də xüsusi, fərdi baxımdan özünü göstərir. Birinci halda, yəni ümumi, ictimai məzmun daşdıqda funksional üslublar ortaya çıxır. Funksional üslublar milli ictimai təfəkkürün müxtəlif sahələrini əhatə edir, buna görə də bir neçə növə bölünür. Funksional üslublar bütövlükdə ədəbi dili təşkil edir.

Mövzunun aktuallığı. Bütün dillər daima inkişaf edərək dəyişirlər və bu proses öz nəticələrini əsasən bədii mətnlərdə əks etdirir. Müxtəlif bədii əsərlər bu və ya digər dilin bədii üslubunun keçirdiyi dəyişiklikləri öyrənmək üçün zəngin material kimi çıxış edir. Belə ki, informativlik mətnin əsas funksiyalarından biri olsa da, bədii mətn üçün həmin informasiyanın ifadə forması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bədii mətn çərçivəsində funksional üslubların öyrənilməsi həm ədəbiyyatşünaslıq, həm də dilçilik üçün böyük əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbi dilin funksional üslublarına aşağıdakı üslublar daxildir: bədii üslub, elmi üslub, publisistik üslub, məişət üslubu, rəsmi-işgüzar üslub. Bu üslubların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Tarixi inkişaf prosesində müəyyən olmuş həmin xüsusiyyətlər bir üslubu başqa üslubdan fərqləndirir. Məsələn, bədii üslub obrazlılığı, bədii ifadə vasitələrinin bolluğu ilə seçildiyi kimi, elmi üslubun da əsas səciyyəvi xüsusiyyəti terminlərdən istifadəyə üstünlük verilməsidir. Bu üslublar bir-

birindən nə qədər fərqlənsə də, onların hamısı ədəbi dilin üslublarıdır. Buna görə də bu üslubların hər biri ədəbi dilimizin fonetik, leksik və qrammatik normalarına tabe olur.

Bədii üslub - milli bədii təfəkkürün ifadəsidir. Obrazlı, emosional nitq formasıdır. Bədii üslub ədəbi dilimizin tərkibində həmişə aparıcı olmuşdur. Funksional imkanlarının genişliyinə görə bədii üsluba ədəbi bədii dil də deyilir. Bədii üslubun ən vacib şərti və ümumi cəhəti obrazlılıqdır. Bədii üslubun obrazlılığı həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik səviyyədə özünü göstərir.

Elmi üslub - milli elmi təfəkkürün ifadəsidir. O, müxtəlif elm sahələrinin dilidir. Elmi üslubun əsas xüsusiyyəti məntiqilik, dəqiqlik, ardıcılıq və konkretlikdir. Elmin müxtəlif sahələrinə aid kitab, dərslik və məqalələr elmi üslubda yazılır. Bədii üslubun əsas göstəriciləri olan obrazlılığa, emosionallığa elmi üslubda, demək olar ki, təsadüf edilmir.

İşin öyrənilməsi. İşdə XIX - XX əsr ingilis və Amerika yazıçılarının əsərləri əsasında bədii mətnlərin funksional üslublarının təhlili aparılır. Təhlil olunan ingilis orijinal mətnləri Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Bu, Azərbaycan oxucuları üçün işdəki təhlil metodikasını daha dərinləndirən anlamağa yardım edə biləcək özünəməxsus bir vasitə rolunu oynayır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı bu funksional üslubların daha çox işləndiyi və obrazlılığı ilə səciyyələnən bədii mətnlərdir. Tədqiqatın predmeti isə ədəbi dilimizin fonetik, leksik və qrammatik normalarına tabe olan funksional üslublardır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi bədii mətnlərdə obrazlılığın yaradılması, ekspressivliyin və emosionallığın artırılması üçün istifadə olunan funksional üslublar və bədii nümunələr əsasında təhlil etmək, daha sonra üslubi çalarlığına görə digər dil səviyyələrinə məxsus üslubi vasitələrdən seçilən sintaktik üslubi fiqurların funksiyalarını araşdıraraq onların üslubi işlənmə dairəsini müəyyənləşdirməkdir. Qarşıya qoyulan məqsəd aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsini tələb edir:

-bədi mətni digər mətn növlərindən fərqləndirərək onun izahını vermək;

-bədi mətnlərin problemlərini xüsusi linqvistik elm olan bədi tərcümənin nəzəriyyəsi ilə tədqiq etmək;

-funksional üslubların müxtəlif dilçilər tərəfindən verilən təsnifatlarının təhlil etmək;

-mətnlərin əsas xüsusiyyəti ədəbi dilin bütün funksional-üslubi növlərini birləşdirən informasiya deyil, oxuculara (və ya dinləyicilərə) olan estetik təsir olduğunu izah etmək.

İşin nəzəri metodoloji bazası. Tədqiqat aparılarkən müxtəlif sistemli dillərdə tədqiqatlara müraciət edilmişdir. Bununla yanaşı, dilçilik sahəsində araşdırıcıların eyni məsələlərə müxtəlif mövqedən yanaşmaları və fərqli xüsusiyyətləri müqayisə edilərək nəticələr əldə olunmuşdur.

Elmi işin yeniliyi. “Funksional üslubların bədi mətndə təhlili” mövzusunda yazılan magistrlik dissertasiyası üslubi xüsusiyyətlərin tədqiqində ənənəvi və müasir prizmadan yanaşmaları müqayisə edir. Mətnlərin növlərə bölünməsi bədi mətnlərin ədəbi dilinin bu və ya digər funksional üslubuna aid olması ilə müəyyən olunur. Bu cür bölgüdən bir çox başqa dillərdə də məsələn, ingilis, alman, fransız, ispan dillərində – istifadə edilə bilər. Hazırda müasir ədəbi dildə iki funksional üslub qarşılaşdırılır: a) dilin bütün mümkün səviyyələrində (fonetika, sözdüzəltmə, morfologiya, leksika, frazeologiya və sintaksis səviyyələrində) ciddi normalarla səciyyələnən, daha çox yazılı nitqdə reallaşan kitab üslubu; b) bütün göstərilən dil səviyyələrində normalarla əhəmiyyətli dərəcədə az tənzimlənən və daha çox şifahi nitqdə reallaşan danışıq üslubu. Bundan əlavə, kitab üslubunun özü də bir neçə növə ayrılır: - tədqiq olunan materialın (monoqrafiya, kitab, dissertasiya, məqalə, tezis, elmi məruzə) elmi təsvirin müxtəlif növlərinə aid olduğu (adətən yazılı formada mövcud olan) elmi növ; - bu və ya digər elmi problemlərin geniş oxucu kütləsinə izah edilməsi üçün nəzərdə tutulan və bu səbəbdən də öz sadəliyi və asanlıığı ilə seçilən elmi-kütləvi növ; - istehsalat və dəftərxana sahələrində istifadə olunan rəsmi-işgüzar növ; - qəzet və jurnal materiallarının nitq xüsusiyyətini əks etdirən publisistik növ. Müasir ədəbi dilin iki əsas funksional üslubuna və kitab üslubunun alt növlərinə aid

olan analoji nümunələrə sadaladığımız xarici dillərin hamısında rast gəlmək olar. Mətnin bu və ya digər funksional üsluba və ya kitab üslubunun alt növlərindən birinə aid edilməsi onun tərcüməsinə qoyulan əsas tələb və imkanları müəyyən edir.

İşin nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqatdakı araşdırmalar ingilis və Azərbaycan dillərinin kommunikativ aspektdə tədrisi, mətnin təhlili, onun formalaşması qaydalarının öyrənilməsi üçün praktik əhəmiyyətə malikdir. Magistr dissertasiyası funksional üslubların öyrənilməsində həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyət daşıyır. Nəzəri cəhətdən tədqiqatın nəticələri funksional üslubların tədqiqində, onların bədii mətnlərdə işlənmə xüsusiyyətlərinin araşdırılmasında istifadə oluna bilər. Dilin sintaktik səviyyəsi demək olar ki, digər səviyyələrə aid üslubi fiqurların işlənilməsində iştirak edir. Sintaktik üslubi fiqurların təhlili zamanı leksik-sintaktik və xalis sintaktik fiqurların ayırd edilməsi praktik cəhətdən maraqlıdır. Funksional üslublar milli ictimai təfəkkürün müxtəlif sahələrini əhatə edir. Funksional üslublar bütövlükdə ədəbi dili təşkil edir.

Tədqiqatın metodu. Funksional üslubların təsnifatı, semantik-struktur təhlili verilmiş, təsviri müqayisəli metoddan istifadə edilərək ingilis və Azərbaycan bədii nümunələri əsasında sintaktik üslubların növləri və funksiyaları müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqat işinin aprobasiyası. Təqdim edilən magistrlik dissertasiyası ilə əlaqədar olaraq İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyyəti-2 kafedrasında mövzu ilə əlaqədar hesabat verilmiş və dissertasiya işimizə dair bir məqalə çap olunmuşdur. Bu məqalələ ADU-nun “Gənc tədqiqatçıların elmi əsərləri” jurnalında nəşr edilib.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində tədqiqatın mövzusunun seçilməsi əsaslandırılır, məqsəd və vəzifələri formalaşdırılır, elmi yeniliyi, praktik və nəzəri əhəmiyyəti şərh olunur. “Funksional üslubların bədii mətnə təhlili” mövzusunda yazılmış magistr dissertasiyası girişdən, üç fəsildən, yeddi yarımfəsildən, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi 20899 işarədən ibarətdir.

I FƏSİL

MƏTN DİLÇİLİYİNİN DİLÇİLİK ELMİNDƏ YERİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

1.1. Mətn mətn dilçiliyinin əsas obyektı kimi

Dilin müstəqil və mühüm vahidi olan mətnin yaranmasının ümumi müəyyən qanunauyğunluqları mövcuddur. Mətn dilçiliyinin obyektı elə həmin qanunauyğunluqları öyrənməkdir. Artıq son dövrlərdə sintaksisin vəzifəsi yalnız söz birləşməsi, o cümlədən cümlənin tədqiqi ilə məhdudlaşmır, müasir dövrdə o, müstəqil cümlələrdən əmələ gələn abzasların, frazfövqi vahidlərin və mətnlərin strukturunun araşdırılması kimi məsələlər də onun əhatə dairəsinə daxil olmuşdur.

Mətn termini çoxmənalıdır və dilçilik terminologiyasında, eləcə də mətn dilçiliyinə dair ədəbiyyatlarda onun izahında bu cəhət özünü aşkar şəkildə göstərir. Bir çox Avropa dillərində, həmçinin də rus, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində “mətn” terminı kimi izahlı lüğətlərə daxil edilmiş və ondan termin səviyyəsində istifadə edilir. Mürəkkəb sintaktik bütövlər suprasintaksisin - funksional sintaksisin önəmli və aktual məsələlərindən hesab olunur. Mətn dilçiliyinin sonrakı inkişafında o mühüm rol oynayır. Belə ki, mürəkkəb sintaktik bütövlərin elmi cəhətdən müəyyənləşdirilməsində aparılan tədqiqatlar nəticəsində əldə edilən nəticələr mətn dilçiliyini formalaşdırır.

Qeyd olunmalıdır ki, dilçilik elminə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, sintaktik səviyyədə son vahidi kimi cümlə götürülürdü. Cümlə müstəqil və ayrıca götürülmüş vahid kimi qəbul edilirdi. Hətta tədqiqatçıların fikrincə bir neçə predikativ birləşmə də cümlə kimi nəzərdən keçirilə bilərdi.

Akademik K.M.Abdullayev belə düşünür ki, *“sintaktik nəzəriyyədə özünü göstərən bu kimi çatışmazlıqlar mətn dilçiliyi kimi müstəqil sahənin yaranmasına xüsusi təkan vermiş və böyük rol oynamışdır. Akademik bildirir ki, ilk növbədə belə çatışmazlıqlar arasında cümlənin sintaktik sistemdə olan müəyyən iyerarxik vahid hesab olunmasını qeyd etmək lazımdır. Beləliklə, bu halın ortadan qalxması cümlənin sonuncu deyil, sintaksisin nisbətən orta vahid kimi öyrənilməsi və müdafiə olunması müasir dövr dilçiliyinin vacib sahəsi olan mətn dilçiliyinin əsasına çevrilir və bu*

sahənin güclü inkişafını şərtləndirir” [6, s.19].

Bu barədə dilçiliyin mətn sahəsi üzrə ixtisaslaşmış alim V.Kox mətni öz əsərlərində müəyyənləşdirir. Dilçinin fikrincə mətn kimi, bir bütöv kimi çıxış edən bir neçə cümlələrin ardıcılığını götürə bilərik [45, s.162].

Lakin L.Kaseviçin fikrincə, cümlələrin birliyi özü-özlüyündə mətn yaratmış hesab olunmur, daha dəqiq desək, tam vahid mətn yaratmır. Hökmən onun təşkilində hər hansı prinsipin olması gərəkdir. Belə ki, onun əsasında artıq mətn özünəməxsus, özündən kiçik vahidlərə bölünməyən, yalnız özünə bərabər vahid kimi çıxış edən birlik kimi meydana gəlir.[46, s.98]

Akademik K.M.Abdullayev tərəfindən “mətn” termini izah edilir. Dilçinin fikrincə, bu termin adı altında daxilən tərkibində struktur baxımından əlaqələri ilə özünü göstərən hadisələr birliyi qəbul oluna bilər. Mətn sözü latınca “tekstum” sözündən olub, mənası əlaqə və birləşmə deməkdir [6, s.19].

“Mətn” termini müasir dövrdə geniş mənada nəzərdən keçirilir. “Mətn” termini adı altında yalnız böyük, bədii, elmi və publisistik əsərlər deyil, həm də geniş mətnlərin tərkibində bir neçə cümlədən formalaşan və özündə bitmiş bir fikir ehtiva edən sintaktik bütövlər nəzərdə tutulur. Mətn təbiətə ikili xarakterə malikdir: sabit və daim hərəkətdə olan.

Diskret vahidlər ardıcılığında təqdim olunan mətn sabit vəziyyətdədir, hərəkət əlamətləri isə onda yalnız implisit olaraq müşahidə olunur. Lakin mətn oxunduqda hərəkətdə olur və bu zaman sabitlik implisit olaraq müşahidə olunur. Oxunan mətndə məlumatın yenidən kodlaşdırılması aktı baş verir.

Ünsiyyətin əsas vahidi olan cümlənin bitmiş bir fikri ifadə etməsinə baxmayaraq, onda ifadə olunan fikir bitkinliyi nisbi xarakterə malikdir. O, yalnız onu əhatə edən cümlələr birliyi ilə yəni, mətn mühitində struktur-semantik xüsusiyyətlərini aşkara çıxara bilər. Beləliklə, bir neçə cümlənin müəyyən bir fikir ətrafında yaratdığı əlaqəli birlik mətnin yaranmasına səbəb olur.

Uzun illər cümlə sintaksisdə müstəqil vahid kimi, başqa sözlə, sintaktik səviyyənin son vahidi kimi qəbul olunmuşdur. Halbuki, istənilən cümlənin struktur-

semantik xüsusiyyətləri məhz kontekstdə - mətn şəraiti çərçivəsində, başqa sözlə, onu formalaşdıran cümlələr əhatəsində meydana çıxır. Deməli, iki və ya daha artıq cümlə birlikdə mətni-daha böyük sintaktik vahidi yaradır. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, son dövrlərə qədər sintaktik səviyyənin ən iri və son vahidi kimi cümlə qəbul olunmasına baxmayaraq, hal hazırda bir neçə cümlənin yaratdığı sintaktik birləşmələr yəni, sintaktik bütövlər sintaksisin ən son vahidi hesab olunur.

Bu fikri məşhur ingilis dilçiləri M.A.K.Hallidey və R.Həsən də təsdiq edir. Belə ki, onlar dili sosial hadisə kimi qeyd edir və onun müəyyən kommunikasiya situasiyasında və sosial kontekstdə reallaşdığını göstərirlər [69, s.108]

Başqa bir dilçi S.Layonz da mətnlə bağlı tədqiqatlarında belə bir nəticəyə gəlir ki, cümlələr toplusu şəklində özünü göstərən mətn müxtəlif leksik, qrammatik, o cümlədən məntiqi əlaqələrin köməyi ilə mütəşəkkil təşkil olunmuş və yönəldilmiş informasiyanı bildirir [74, s.170].

Mətn dilçiliyinin əsas məqsədi öz obyektinin - mətnin qrammatikasını açmaq və onu təsvir etməkdir. Beləliklə, mətn dilçiliyinin tədqiqi məhz bu yanaşmadan inkişaf etmişdir. Mətn nisbətən böyük vahid və birlik kimi öyrənilir. Onun araşdırılması cümlə və yaxud söz ilə müqayisədə nisbətən geniş səviyyədə mətn səviyəsində diskurs təhlinin tətbiqi hesab olunur [81].

Mətn dilçiliyindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, cümlənin həm dil, o cümlədən nitq sisteminə aid olması və ikili təbiətə malik olması kimi, mətn də, həmçinin öz növbəsində dil və nitqə aid vahid kimi götürülür.

Bu barədə akademik K.M.Abdullayev öz fikirlərini izah edərək qeyd edir ki, mətn dilin və nitqin sintezi deyil, o, özündə dil və, o cümlədən nitq əlamətlərini daşıyan bir vahiddir. Mətni dilin faktı kimi nəzərdən keçirən alim ona bir bütöv təşkil edən vahid kimi yanaşır [6, s.28].

Mətn dilçiliyinin tədqiqindən bu günə qədər davam edən mətn və abzas anlayışları ilə bağlı fikir ayrılıqları dilçiləri daim düşündürür. Mətn dilçiliyi ilə bağlı ilk tədqiqat əsərlərinin müəllifi olan N.S.Pospelov əlaqəli nitq məsələsinə toxunaraq yazır ki, onun vahidi kimi sadə, mürəkkəb cümlə yox, kontekstdən çıxarıldıqda belə öz bitkinliyini qoruyan mürəkkəb sintaktik bütöv götürülməlidir [53, s.68].

Azərbaycan dilçisi N.Novruzova öz monoqrafiyası “Mətn sintaksisi” də abzas və sintaktik bütöv probleminə toxunaraq hal-hazırda dilçilikdə bu baxımdan iki fikrin olduğunu göstərir. Birinci qrup dilçilər abzas və sintaktik bütövü eyniləşdirdiyi halda, digər qrup, əksinə, həmin vahidlərin tamamilə fərqləndiyini qeyd edirlər. N.Novruzova qeyd edir ki, dilçilik tarixində bir müddət qeyd olunan bu iki termin bir-birinin sinonimi kimi çıxış edir və bir - birinin yerinə istifadə olunurdu. Məhz bu səbəbdən A.M.Peşkovski sintaktik vahidləri adlandırmaq üçün terminlərə ehtiyac olduğunu vurğulamışdır [52, s.41].

Rus dilçiliyi tarixində də mətn və abzasın müqayisəsi diqqət mərkəzində olmuşdur. Yalnız mürəkkəb sintaktik bütöv və ya mətn deyil, abzas və cümlənin müqayisəsi nəticəsində sintaksisin nisbətən böyük vahidi kimi müəyyənləşdirilməsi cəhdlərinə A.Q.Rudnevın tədqiqatlarında rast gəlirik. A.Q.Rudnevın fikrincə, bir neçə cümlənin birləşməsi abzasdır. Dilçi belə qeyd edir ki, abzas daxili əlaqəlilik ümumi fikir və ideya anlayışlarından asılıdır [54, s.17].

Akademik K.M.Abdullayevin də bu barədə maraqlı fikirləri vardır. K.M.Abdullayev mürəkkəb sintaktik bütöv və abzas anlayışlarını bir-birindən fərqləndirməyi məqsəduyğun hesab edir, onları müxtəlif səviyyələr və sistemlərin anlayışı kimi götürür [6, s.26].

A.M.Peşkovski bu iki anlayış - abzas və mürəkkəb sintaktik bütöv terminlərini eyniləşdirməyin əleyhinə olmuşdur [52, s.73].

Adları çəkilən hər iki fenomenin mətnin kompozisiya xəttinin inkişafına xidməti olmasına, hər ikisində bitkinliyin olmasına və hər ikisinin müəllif fikrinin açılmasında iştirak etməsinə baxmayaraq bu kateqoriyaları eyniləşdirmək olmaz. Belə ki, sintaktik bütövlər abzaslarla müqayisədə daha yüksək təyinatlı nitq vahidi olub, sintaktik bütövün teması, yəni mövzusunun təşkil edir. Bir mikrotəma bir sintaktik bütöv yaradır. Əgər sintaktik bütöv vahiddirsə, abzaslar daha çox üslubi kateqoriyalar hesab olunur. Abzaslara həmçinin sintaktik bütövün quruluş forması kimi də baxmaq mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox dilçilərin fikrincə dilçiliyin obyektini olan mətn haqqında V.V.Vinoqradov da qeyd edirdi ki, *“mətn və onun qanunauyğunluqları dilçilik elminin xüsusi şöbəsində öyrənilməli, mətnin yaranması dilçiliyin xüsusi*

şöbəsində tədqiq olunmalıdır” [31, s.77].

Mətn dilçiliyi sahəsində tədqiqatlar əsasən iki istiqamətdə aparılır. Onlardan biri mətnin qurulmasının ümumi qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaq məqsədilə yerinə yetirilən təhlillərdən formalaşır. Belə təhlil zamanı mətn dilçiliyinin obyektini kimi tekstema götürülür. Burada tekstema “fonema”, “morfema”, “leksema”, “frazema” ruhunda olub, işarə etdiyi vahidin nitq səviyyəsinə deyil, dil səviyyəsinə aid olduğunu göstərir. İkinci istiqamət isə mətn parçasının (publisistik, bədii və ya elmi) linqvo- üslublu statusunun müəyyənləşməsi ilə bağlıdır [6, s.38].

“Mətn - ümumi sintaktik mexanizmdə avtonom-xüsusi quruluş təşkil edir. Bu quruluşu, bu mexanizmi yaradan cümlələr qrupu və onlar arasındakı əlaqə və münasibətlərin öyrənilməsi problemi sintaksisə yeni nöqteyi-nəzərdən yanaşmağı tələb edir. Məlumdur ki, söz və söz birləşmələri qrammatik vahidlərin köməyiylə əlaqələnir, bir-birinə bağlanaraq cümlələri əmələ gətirir. Cümlələr isə kiçik və böyük mətnləri yaradaraq onun hissələrinə çevrilir” [24, s.22]. Bizim nitqimiz ayrı-ayrı cümlələrdən deyil, mətnlərdən qurulur. Deməli, dilin müstəqil vahidi kimi, mətnin formalaşmasının ümumi qanunauyğunluqları vardır. Mətn sintaksisi həmin qanunauyğunluqları öyrənir. Q.Solqanik doğru olaraq yazır ki, *“sintaksisin yalnız cümləni öyrənən məhdud vəzifəsi genişlənməmişdir. Artıq müasir dövr sintaksisi abzasları, frazfövqi vahidləri, mətnləri və onların strukturunu öyrənir” [24, s.22].* *“Mətn mürəkkəb linqvistik obyektidir. Onun linqvistik relavantlığı indi dilçilikdə heç bir şübhə oyatmır və tədqiqatçılar mətnin müxtəlif aspektlərdən araşdırılmasına getdikcə daha çox diqqət ayırırlar. Bununla belə, mətn dilçiliyinin bir çox məsələləri hələ də mübahisə obyektini olaraq qalmaqdadır. Ona görə də mətnlə bağlı araşdırmalarda ön plana mətnin və onun vahidlərinin təyin edilməsi çəkilir” [15, s.7].*

Mətn dilçiliyinin tədqiqi və araşdırılması ilə bağlı qeyd edə bilərik ki, dünya və Azərbaycan dilçiliyi üzrə mətn sintaksisinə dair bir çox məsələlər elmi-tədqiqat əsərlərinin əsasını təşkil etmişdir. Həmin ədəbiyyatları nəzərdən keçirdikdə orda qoyulan əsas problemləri aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

- Aktual üzvlənmə və mətn problemi;
- Mətnədə məna bütövlüyü məsələsi;

-Sintaktik bütövlərin formal quruluşunun, mikromətnin ölçüsü və sərhədi problemi;

-Struktur-qapalılıq məsələsi və onun əlamətlərinin təyini;

-Mətn yaradan formal vasitələr və onların sisteminin müəyyənləşdirilməsi, komponentlərarası münasibətdəki əlaqə üsullarının müəyyənləşdirilməsi;

-Sintaktik bütövlərin, mətnin qrammatik semantikasının aşkara çıxarılması.

Göründüyü kimi, mətn dilçiliyin kifayət qədər özünəməxsus problemləri meydana çıxmış və bir o qədər də müxtəlif nöqtəyi-nəzərlər formalaşmışdır. Dilçilər həmin problemləri öz əsərlərində təhlil etmiş və həll etməyə çalışmışlar.

Dilçi alim A.Məmmədovun da bildirdiyi kimi, mətnin təyin olunması, sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi, onun yaranmasında iştirak edən formal və semantik amillər kimi problemlər hələ tədqiq olunmalı və öz həllini gözləyir [20, s.9]. Mətn dilçiliyinin yaranması və inkişafı tarixinə nəzər salsaq, mətnin ilk növbədə mətn dilçiliyinin obyekt kimi qəbul olunması və ona sintaktik hadisə kimi baxılmasını müşahidə edirik. Sonrakı tədqiqatlarda isə diqqət mətnin kommunikativ cəhətləri və funksiyalarına verilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyi tarixində ilk dəfə sintaktik bütövlərin müstəqilliyini vurğulayan, onları müstəqil və ayrıca nitq aktı kimi müəyyənləşdirən isə Ə.Cavadov olmuşdur. Şübhəsiz ki, mətn sintaksisinə dair araşdırmalar içərisində professor K.M.Abdullayevintədqiqat və nəticələri öz sistemliliyinə görə fərqlənir və orijinalığı ilə seçilir.

Ümumiyyətlə belə hesab olunur ki, filoloji elm sahəsi kimi mətn dilçiliyinin formalaşması türk dünyasında XX əsrin 50-ci illərindən sonraya təsadüf edir. Keçən əsrin ortalarında istər Avropada istərsə də, Praqada funksional dilçilikdə əldə edilən uğurlar türkoloji tədqiqatlara, o cümlədən Azərbaycan mətn dilçiliyinə də öz töhfəsini vermişdir. N.Novruzova belə vurğulayır ki, dilçiliyimizdə mətnin tədqiq olunmasına Mirzə Kazım bəyin yaradıcılığında XIX əsrdə rast gəlirik [19, s.61].

Görkəmli dilçi K.M.Abdullayev bu barədə qeyd edir ki, M.Kazımbəy öz "Qrammatika" əsərində müəyyən mənada frazfövqi birləşmələr ideyasına yaxınlaşmışdır, amma sonralar fikrini inkişaf etdirməmişdir. M.Kazımbəy müxtəlif vasitələr-

dən yaranan birlik haqqında danışaraq onu mürəkkəb sintaktik bütöv adlandırır və onun əhəmiyyətindən danışır [6, s.186].

“Bundan başqa, Kazım bəy türk dillərində iki və daha çox frazaların bağlanması qısa desək, bir sözlə, olsun ki ifadələrindən istifadə olunduğunu və onların nisbətən böyük nitq kəsiklərini bağladığını yazırdı. Lakin təəssüf ki, Mirzə Kazım bəyin bu fikirləri sonralar türkoloji dilçilikdə inkişaf etdirilməmiş və məsələlər bu səbəbdən artıq bir müddət də tədqiqat obyektı olmamışdır” [15, s.9].

Azərbaycan dilçiliyində M.Kazımbəy yaradıcılığından sonra mətnin linqvistikada bir elm sahəsi kimi sonrakı inkişafı mərhələsi sovet dövrünə təsadüf edir. Mətnin tədqiqi ilə bağlı Avropa və rus dilçiliyinin keçən əsrin ortalarında əldə etdiyi uğurlar türkdili xalqların da dil materialları əsasında yeni tədqiqatlar aparmaqları üçün təkan vermişdir.

60-70-ci illərdə isə mikromətnlərin araşdırılması və öyrənilməsi daha geniş vüsət almağa başlayır. Dilçiliyimizdə həmin tədqiqatlarda diqqət daha çox mətnin struktur məsələlərinə yönəlmişdir. Bundan başqa mətnin komponentlərinin tədqiqi və qarşılıqlı münasibəti problemi M.Zəkiyev, K.M.Abdullayev kimi dilçilər üçün tədqiqat mövzusu olmuşdur. Mətn yaradan və bağlayan vasitələr isə A.Məmmədov, K.Hacıyeva və N.Novruzova tərəfindən araşdırılmışdır. Mətnin adlanması və terminlərin müəyyənlişməsini K.M.Abdullayev, N.Novruzova və A.Məmmədov həyata keçirmişdir. Mikromətnin sərhədi və həcmi kimi aktual problemin tədqiqi ilə S.Sadiq məşğul olmuşdur. Cümlə, mətn problemi və mətnin formalaşmasında çıxış edən vasitələr K.Abdullayev və A.Məmmədov tərəfindən tədqiq edilmişdir [13, s.106].

Azərbaycan dilçiliyində mətnin sərhədlərinin təyin olunması məsələsi daha aktual xarakter daşıyır. Dilçilik tariximizdə ilk dəfə mətnin sərhədlərinin müəyyən olunmasında xüsusi meyarın təyin olunmasını təklif edən akademik K.M.Abdullayev onun vacibliyini göstərmişdir. Müəllif belə vurğulayır ki, həmin meyar olmadan sintaktik bütövün daxili mexanizminin araşdırılması mümkün deyil [6, s.99].

Azərbaycan dilçiliyində Ə.Xəlilov, N.Novruzova və Ə.Cavadov kimi dilçilərin adlarını mikromətn - mürəkkəb sintaktik bütövün sərhəddinin müəyyənlişməsi

məsələsində qeyd etmək yerinə düşər. Onlar həmin problemə diqqət ayırsalar da, K.M.Abdullayevin qeyd etdiyi meyarlar başlıca prinsip kimi mətn sintaksisində qəbul olunmuşdur.

Keçən yüzilliyin 60-cı illərindən mətn dilçiliyi sahəsində professor M.Z.Zəkiyev böyük uğurlar qazanmışdır. Kazan Universitetinin professoru M.Z.Zəkiyev mətn dilçiliyi və ya sintaksisi sahəsində uğurlar qazanan ilk tədqiqatçı türkoqlardan biridir. Bu sahədə ilk tədqiqatçılardan hesab olunan M.Zəkiyev fundamental xarakterli əsəri “Синтаксический строй татарского языка” da mikromətnin quruluşu, orda çıxış edən cümlələr və onların əlaqəsi və həmin əlaqələri yaradan vasitələr kimi məsələlərə yer vermişdir.

N.Novruzova “Azərbaycan dilində sintaktik bütövlər” adlı kitabında mövzunun öyrənilməsi tarixindən danışarkən vurğulayır ki, M.Zəkiyev öz kitabında mətnin əsas xarakterik cəhətlərini araşdırmışdır. O, mətnin komponentləri arasında əlaqələri tədqiq etmişdir. Həmin əlaqələrin xüsusilə şərt, səbəb, məqsəd və zaman əsasında yarandığını qeyd edən M.Zəkiyev təkrarların da bağlayıcı vasitə kimi əhəmiyyətli rolunu göstərmişdir [19, s.65].

XX əsrin xüsusilə 60-70-ci illəri dilçilik tariximizdə mətn sintaksisinə artan maraqla xarakterizə olunur. Dilçilər arasında mətni cümlə ilə müqayisədə daha böyük və müstəqil vahid hesab edənlərin sayı artmışdır.

Sintaksisin bu sahəsində Ə.Cavadovun da tədqiqatları maraq doğurur. O, öz tədqiqatlarını söz sırası məsələsi üzərində qurmuşdur. Əsərlərini mikromətnin komponentləri arasındakı məsələlərə həsr edən dilçi söz sırasının rolunu xüsusi vurğulamışdır. Onun fikrincə əlaqəli nitq zənciri xatırladır. Yəni, dil vahidinin müstəqilliyi nisbi xarakter daşıyır. *“Əgər cümlədə müstəqilliyi mütləq mənada qəbul etsək, onda nitqimizdəki cümlələrin bir-birindən asılı olması fikrini inkar etmiş olarıq”* [8, s.68]. Azərbaycan dilçiliyində Ə.Cavadov doktorluq dissertasiyasında Azərbaycan dilindəki sintaktik vahidlərin düzülüşü, söz sırası, cümlələrin əlaqələnməsi məsələlərini araşdırmağa nail olmuşdur. Ə.Cavadov Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq, sintaktik bütövləri nitqimizin müstəqil aktı kimi ayıraraq ətraflı xarakterizə etmişdir. Müəllifin fikrincə, cümlələr toplusu o zaman sintaktik

bütöv sayıla bilər ki, orada məzmun və forma, həmçinin, ritm və intonasiya əlaqələri özünü göstərsin. Ə.Cavadov mətnin əlamətlərini nəzərə çarpdırmaq üçün onun tərkibindəki cümlələrin əlaqələnmə üsullarını qabarıq göstərir [8, s.24].

Ə.Cavadovun bütün bu xidmətləri və Azərbaycan mətn dilçiliyinə verdiyi töhfələr olduqca əhəmiyyətlidir. Belə ki, dilçinin irəli sürdüyü fikirlər həmin dövr üçün yenilik idi və ilk dəfə olaraq, o, sintaktik bütövləri müstəqil dil vahidi kimi nəzərdən keçirərək, onları bir neçə mühüm xarakterik xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmışdır. Dilçinin tədqiqatlarından aydın olur ki, mürəkkəb sintaktik bütöv qeyri-müəyyənlikdən müəyyənliyə doğru hərəkət edir. Qeyri-müəyyənliyin müəyyənləşməyə doğru olan bu inkişafı mətndə zəncir həlqəcikləri kimi bir-birinin ardınca düzülən cümlələr vasitəsilə ifadə edilir.

Ə.Cavadovun fikirləri, mətn dilçiliyinə gətirdiyi yeniliklər Azərbaycanda bu sahədə çalışan digər dilçilər üçün istinad nöqtəsi olmuşdur.

D.Yunusov mətn dilçiliyinə həsr etdiyi tədqiqatında mikromətnləri makromətnlərin hissəsi kimi qeyd edir və onları qrammatik və semantik, o cümlədən üslubi cəhətdən bir tam kimi götürür: Aydındır ki, istənilən nitq parçasının formalaşmağı üçün üç aspekt özünü göstərir: formal, semantik və üslubi aspektlər. Həmin aspektlər mətnin sərhəddinin müəyyənləşdirilməsində vacib rol oynayır [24, s.23].

Qeyd etmək lazımdır ki, Ə.Xəlilov da M.Zəkiyev kimi mətni formalaşdıran cümlələrin bir-birilə bağlanması söz sırasının rolunu nəzərdən qaçırmışdır.

Dilçiliyimizdə mətn dilçiliyinə həsr olunmuş tədqiqatlarda bədii mətnlər araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Bədii mətnlərdəki üslub zənginliyi və onlarda mətn quruculuğunun rəngarəng çalarlarının mövcudluğu dilçilərin tədqiqatlarında bədii mətnlərə müraciət etmələrinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində bu barədə sonrakı daha ətraflı tədqiqatlar göstərdi ki, mürəkkəb sintaktik bütövlərin sərhədini müəyyən etmək üçün türk dillərində ən etibarlı vasitə olan təkrar prinsipindən istifadə etmək daha doğrudur [6, s.69].

Azərbaycan dilçiliyində bu yeni sahənin - mətn dilçiliyinin öyrənilməsinə marağ XX əsr 80-ci illərdə daha da artmağa başlamış və yeni-yeni tədqiqat işləri, onunla yanaşı dilçiliyin bu sahəsi haqqında yeni fikirlər və baxışlar meydana gəlmişdir.

Akademik K.M.Abdullayevin bu sahədə yaradıcılığı olduqca uğurludur. Dilçinin həmin illərdə bir neçə məqalə və əsərləri bu mövzuya həsr olunmuşdur. Akademik K.M.Abdullayevin “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri” adlı monoqrafiyası mətn sintaksisi ilə əlaqədar bir çox mövzulara toxunur. Onlardan mətnin sərhədi problemi, onun komponentlərinin əlaqələnməsi, təkrar, onların mətndə rolu kimi mövzuları göstərə bilərik.

Mətn nədir? sualına cavab axtaran akademik K.M.Abdullayev onu cümlə ilə müqayisə edərək bu nəticəyə gəlirki mətn cümlədəki nisbi mənə qeyri-bitkinliyini aradan götürərək mütləq bitkinlik ifadə edir [3, s.191].

Akademik K.M.Abdullayevin sintaktik bütövlərin stukturu və onun komponentləri haqqında fikirləri dəqiqdir. Mətnin kommunikativ-funksional vəzifələrini tədqiq edən müəllif cümlələr arası münasibətlərdə şəxs və zaman kateqoriyalarının rolunu vurğulamışdır.

Azərbaycan dilçilərindən K.Vəliyev isə sintaktik bütövlərin bir sıra qrammatik, sintaktik və semantik əlamətlərini müəyyən etmiş, folklor mətnləri üzərində tədqiqatlar aparmışdır. Araşdırmalar nəticəsində dilçi mətn sintaksisinin roluna dair maraqlı fikirlər söyləmişdir [22, s.435-451].

N.Abbasova Azərbaycan dilində aktual üzvlənmənin mahiyyətindən danışarkən mürəkkəb sintaktik bütövün avtonomluğunu, ümumi semantik mexanizmini, xüsusi bir quruluş təşkil etdiyini göstərir [1, s.10].

F.Əlizadənin dissertasiya işi cümlənin aktual üzvlənməsi probleminə həsr olunmuş və dilçi burada mürəkkəb sintaktik bütövlər və onları təşkil edən komponentlərin struktur-funksional xüsusiyyətləri, onlar arasındakı münasibətlər, tema-remə məsələlərini öyrənmişdir [10, s.29-34].

Dilçiliyimizdə tədqiqatların əsas mövzularından biri də aktual üzvlənmə olmuşdur. Burada Ə.Abdullayev və F.Əlizadənin adları çəkilə bilər.

Ə.Abdullayevin namizədlik dissertasiyasında mətnin formalaşmasında aktual üzvlənmənin rolu ətraflı işlənmişdir. Müəllif xüsusilə tədqiqatını aktual üzvlənmə və onun mətndə rolu üzərində qurmuşdur [2, s.34].

Azərbaycan dilçiliyində mikromətni sistem halında araşdıran N.Novruzova sintaktik bütövlərin semantikasi və strukturunu tədqiq etmişdir. Mövzu ilə əlaqədar bir çox məqalələrində və əsərlərində N.Novruzova ilk dəfə mətnin kateqoriyalarının sistemli şərhini vermişdir. Mətnin təşkil mexanizmini öyrənən dilçi “Mətn sintaksisi” adlı əsərində onun komponentləri arasında əlaqələri formalaşdıran əvəzliliklər, anaforik və kataforik vahidlər, bağlayıcılar, omonimlər, modal sözlər, söz sırası, sinonimlik və s. haqqında geniş məlumat verir [19, s.34].

Dilçilərimizdən Q.Kazımov isə öz əsərlərində söz sırası, habelə, onun aktual üzvlənmədə rolunu tədqiq etmişdir. Alim özünün dərs vəsaitində “Mətn sintaksisi” başlıqlı bölmədə sintaktik bütövlərin qurulmasında semantik və formal cəhətləri araşdırmışdır. Tema və rema məsələsinə toxunan dilçi onların həm şifahi, həm də yazılı nitqdə cümlə qurulmasında rolunu göstərmişdir [16, s.27].

Mətn dilçiliyi ilə bağlı tədqiqatda A.Məmmədov və M.Məmmədov “mətn” və “diskurs” terminlərini izah edərək onları bir-birindən fərquəndirmişlər. Koheziya vasitələri, onların mətndə əhəmiyyətini göstərən müəliflər artikulların, təkrar və işarə əvəzliliklərin mətnin qurulmasında mühüm vasitələr kimi götürərək onları bir çox dillərdən gətirilmiş mətn nümunələri ilə izah etmişlər. Mətnin praqmatikası da müəllifləri düşündürmüşdür [18, s.31].

F.Allahverdiyeva isə mətn sintaksisi ilə bağlı təkrarlar mövzusunun araşdırmış və bədii mətnlərdən gətirilən nümunələr üzərində tədqiq etmişdir. Dilçi dissertasiya işini bu mövzuya həsr edərək təkrarların bədii mətndə önəmli yerini araşdırmış və onun nəticələrini oxuculara təqdim etmişdir [5, s.56].

Azərbaycan dilçiliyində S.Sadiqinin də adı mətn dilçiliyinə həsr olunmuş tədqiqatların içərisində çəkilir. Əsasən Azərbaycan və ingilis dillərindən gətirdiyi mətn nümunələrini araşdıran müəllif mətnin sərhədlərinin müəyyənləşməsinin meyarlarından bəhs etmiş, mətni formalaşdıran vasitələr haqqında geniş və ətraflı məlumat vermişdir [21, s.19].

Dilçiliyimizdə mətn yaradan formal əlaqə vasitələri də dilçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu dilçilərdən A.Hüseynovun adını çəkmə bilərik. Mətn dilçiliyində mətni yaradan formal vasitələri araşdıran A.Hüseynov artıqlıq və əvəzliyin müəyyən

növlərinin mətn yaratmada rolu mövzusunun bəhs etmişdir. O, öz əsərlərində qeyri-müəyyənlikdən müəyyənliyə doğru inkişafda artıqlığın xüsusi rolunu vurğulamışdır. Mətnin əlaqələnməsindən danışarkən bağlayıcıların və modal sözlərin əhəmiyyətini göstərmiş alimin töhfələri dilçiliyin bu sahəsinin inkişafında qeyd olunmalıdır [12, s.43].

N.Novruzova öz əsərlərində “Kitabi-Dədə Qorqud” mətnlərini tədqiq edən K.Abdullayev və Q.Bəyzadənin adlarını çəkərək onların həmin materiallar əsasında mürəkkəb sintaktik bütövün strukturu, onun mənası, mətnə mənə növləri, o cümlədən təkrarların rolu və s. kimi mövzuları tədqiq etdiyini göstərmişdir [6, s.74-76].

Mətnə dair tədqiqatlarda onu bağlayan formal vasitələrini araşdırması mövzusu olaraq tədqiq edən dilçilərimizdən biri də A.Məmmədov olmuşdur. Belə ki, həmin mövzu A.Məmmədov yaradıcılığında da aparıcı yer tutmuşdur. O, öz monoqrafiyası və bir çox məqalələrində qeyd olunan vasitələrin sistemli şərhini vermişdir. Onun tədqiqatlarında Azərbaycan, rus və ingilis dillərindən mətnlər üzərində formal əlaqə vasitələri araşdırılmışdır [20, s.75].

Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb sintaktik bütövlərin dünya dilləri ilə müqayisəsi və öyrənilməsi daha da çoxalıb. Qeyd edək ki, yalnız mürəkkəb sintaktik bütövlərin müqayisəsi deyil, həmçinin onların tədqiqi tarixinə dair əsərlər də yazılmaqdadır. Bu baxımdan bir çox dissertasiya işlərini, dərs vəsaitlərini vurğulamaq yerinə düşərdi.

Onlardan K.Hacıyevanın yaradıcılığına nəzər salsaq görərik ki, dilçini mətn yaradan faktorlar maraqlandırmış və o, öz araşdırmalarını bu mövzuda qurmuşdur. K.Hacıyeva leksik təkrarlanan, qohum olmayan dillərdə müqayisə etmişdir [11, s.18]. Lakin qeyd etmək yerinə düşər ki, istər dünya, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində mikromətn - mürəkkəb sintaktik bütövün tam və bitkin tədqiqi, öyrənilməsi, ümumiyyətlə mətn dilçiliyinin tam və yekun tədqiqatı başa çatmamışdır. Belə ki, sintaktik bütövlərdə sərhədlərin dəqiqləşdirilməsi, mətn komponentlərini bir-birinə bağlayan dil vasitələrinin və intonasiyanın rolu, sintaktik bütövlərin semantik

əlaqəsi, informasiyanın mətndə yayılması, mətndə məzmun və forma vəhdəti məsələsi, mətnin kateqoriyaları kimi bir çox məsələlər hələ də öz həllini gözləyir.

L.İ.Zilbermana görə *“mətn dilçiliyi ilə bu və ya digər şəkildə bağlı olan kifayət qədər işlərin olmasına baxmayaraq, onların hamısı mətnin müxtəlif aspektləri ilə bağlıdır və hələ ki, bizim fikrimizcə, əsas məntiqi və kommunikativ planda linqvistik vahid olan mətnin hərtərəfli sistemli təfərrüatını verməyə cəhd göstərən tutarlı monoqrafiya yoxdur”* [41, s.7]

Mətn dilçiliyi dilçilik elmində onun xüsusi sahəsi kimi çıxış edərək yeni-yeni tədqiqatlar tələb edir. Həmin tədqiqatlarda mətnin nisbətən böyük vahid kimi öyrənilməsi istiqamətində aparılan araşdırmalar bu gün də davam etməkdə və öyrənilməkdədir.

XX əsrin sonlarında irihəcimli əsərlərin tədqiqat obyektinə çevrilən mətn dilçiliyi və onun problemləri müasir dövrdə yəni, XXI əsrin əvvəllərində də öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır.

1.2. İngilis ədəbi dili və onun üslubları

Üslubi təhlil üçün götürülən bədii ədəbiyyat əsərləri və digər mətn materialları fərdi nitqin nümunələridir. Mətni təsvir etmək və müəyyən dildə mövcud olan digər mətnlərlə müqayisədə onun xüsusiyyətlərini aşkar etmək üçün müqayisə terminlərini ayırd etmək üçün lazım gəlir. Hər hansı bir mətnin rəngarəngliyi və çalarlarını müəyyən etmək üçün onun həm ən adi xüsusiyyətlərini bilmək, onun fərqləndirici (məsələn, digər növ mətnlərdən) xüsusiyyətlərini bilmək və nəhayət, onun müxtəlif üslubi cəhətlərini aydınlaşdırmaq lazımdır. Seçim prinsiplərinin səciyyəvi və təkrar olunan cəhətlərini təyin etmək üçün həmin seçimi təşkil edən formaların hamısını müəyyən etməliyik. Müqayisə terminləri kimi verilmiş dilin sistemi və onun norması götürülür.

Norma deyəndə yalnız neytral ədəbi standart deyil, funksional üslublar və dialektlər də başa düşülür. Dilin sistemi, onu dilin strukturu da adlandırırlar, onun norması ilə birlikdə bizə birbaşa müşahidə üçün təqdim oluna bilmir, o, abstraksiya yolu ilə müəyyən edilir.

Modelləşdirmə terminlərdən istifadə etsək, dilin sistemini abstrakt model kimi təsəvvür etmək olar, onda norma statistik model kimi və fərdi nitq empirik müşahidə materialı kimi təyin edilə bilər.

Dil bir sistem kimi nitqdə reallaşan element çoxluqlarının müxtəlifliyindən, onların əlaqələrindən, əksikliklərindən ibarətdir.

Fonetik, leksik, qrammatik yarım sistemlərin birliyindən ibarət olan dil sistemi, struktur kimi təsəvvür edilə bilər, çünki dil elementlərinin çoxluğu əsasında qanunauyğunluq münasibətləri təyin olunur. Bu münasibətlər ondan ibarətdir ki, aşağı səviyyə modellərinin daha yuxarı səviyyə vahidlərini yaratması üçün istifadəsi məhdud sərbəstliyə malikdir. Elementlərin birləşmələri məhduddur, bu isə kod üçün lazım olan istifadə çoxluğunu təmin edir. Dilin sistemi və ya strukturu onun elementlərinin ümumi işlənmə imkanları müəyyən edir, norma isə, yəni real işlədilən isə verilmiş dil ümumiliyində konkret ünsiyyət şərtlərindən asılı olaraq qəbul edilir və anlaşılır.

İngilis dili tədqiqatçıları "üslub" anlayışı ilə yanaşı "registr" anlayışını da işlədirirlər. Bu termin (registr) altında formal dil vasitələrinin müəyyən situativ şəraitlərdə işlənmə tələbatı kimi başa düşülür. *The language of advertising, the language of new bulletins, the language of weather forecasts, the language of the telephone conversations* və s. ifadələrdə "language" sözü "üslub" mənasında işlədilir.

Beləliklə, ümumədəbi standartla yanaşı normaya müxtəlif funksional üslublar, registrlər, loru dil və dialektlər də daxildir.

Publisistik funksional üslub aşağıdakı yarımüslubları özündə birləşdirir: a) *natiq dili üslubu*; b) *oçerk dili üslubu*; c) *qəzet və jurnallarda böyük məqalələrin (kino və s. aid) dilinin üslubu*;

Qəzet funksional üslubu aşağıdakıları özündə ehtiva edir: a) *qısa xəbər və rəsmi məlumatların dili üslubu*; b) *qəzet başlıqlarının dili üslubu*; c) *populyar elmi nəsr dil üslubu*.

Rəsmi sənədlər funksional üslubunu dörd növə ayırmaq olar: a) *diplomatik sənədlərin dil üslubu*; b) *biznes sənədlərinin dil üslubu*; c) *qanun sənədlərinin dil üslubu*; ç) *hərbi sənədlərin dil üslubu*.

Bu təsnifat müasir ingilis dili üçün nəzərdə tutulmuş və əksəriyyət tərəfindən qəbul olunduğuna görə mübahisə doğurmur, çünki bunlar uzun müddətli və təfərrüatlı müşahidələrin əsasında tərtib olunmuş təsnifatlarıdır. Burada tək-cə dil bilimləri deyil, dildən-xaric məsələlər də nəzərə alınmış və dilin kommunikativ (ünsiyyət) funksiyası da diqqətdən kənar qalmamışdır. Lakin irəlidə də qeyd etdiyimiz kimi funksional üslublara qeyd edilən cəhətlərdən başqa, fərqli cəhətlərlə yanaşdıqda, əlbəttə ki, bu təsnifat fərqli və mübahisəli ola bilər.

Beləliklə, funksional üslubların təsnifatı sadə bir məsələ deyildir və onların müzakirə nəzər nöqtələrinin müxtəlifliyində fərqli əlamətlər kəsb edilə bilər. Məsələn, prof. Budaqov yalnız iki əsas funksional üslub göstərir: elmi və bədii ədəbiyyatın dili [30, s.73].

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, heç bir təsnifat hansısa bir üslubun digərindən təcrid olunmasına, ayrılmasına gətirib çıxarmağa cəhd göstərməməlidir, çünki üslublar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir və onların təsnifatı yalnız əsasən ona görədir ki, biz ümuminin xüsusi cəhətlərini aşkara çıxara bilsək, fərqləndirmələr apararaq özümüz üçün təhlilə, sintezə yol açaq.

Hər bir funksional üslub ədəbi dilin inkişafının müəyyən bir mərhələsində nisbi də olsa sabit bir sistemə malik ola bilər, lakin nəzərdə tutmaq lazımdır ki, funksional üslublar dəyişilir və bəzən bu dəyişiklik xeyli dərəcədə nəzərə çarpan olur.

Buna görə də, demək mümkündür ki, dilin funksional üslubu tarixi kateqoriyadır. Bunu sübut etmək isə o qədər də çətin deyildir. Məsələn, bədii nəsr üslubu müstəqil üslub kimi XVI əsrin ikinci yarısından sonra təşəkkül tapmağa başlamışdır; qəzet üslubu publisistik üslubdan yaranmışdır və s. [13, s.95]

Sosial şərait, elmin və mədəniyyətin inkişafı da funksional üslubların dəyişilməsinə təkan verir. Məsələn, vaxtilə elmi üslubda emotiv elementlər çox işlənirdi, lakin elm inkişaf etdikcə, buradakı faktlar və inandırıcı dəlillər bu təsirliliyi aradan qaldırdı və elmi üslub “quru” üsluba çevrildi.

Təfəkkürün müəyyən forması olan bədii ədəbiyyat və bədii təfəkkürün ifadə vasitəsi dil müəyyən qanunlar əsasında inkişaf edir. Bədii əsərlərin dilinin tədqiqi bir tərəfdən yazıçının, şairin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin, digər tərəfdən isə bədii dilin

xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi deməkdir. Bədii əsərə qiymət verilərək onun siyasi-ideya cəhəti ilə yanaşı yazıçının, şairin sənətkarlıq xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Əsərin ideyası məzmunu onun kompozisiyası və dili ilə sıx bağlıdır.

Bədii əsərin qiymətini onun ideyası, eləcə də bədiiliyi artırır. Məzmunca yüksək olan bir əsər bədii cəhətdən zəif olduqda öz keyfiyyətini itirir. Bədii əsərin dilindən danışarkən, əsasən, onun xəlqiliyi, sadə və aydınlığı, təmizlik və dürüstlüyü, yığcamlıq və bitkinliyi, ahəngdarlıq və obrazlılığı haqqında söhbət gedir. Lakin onların içərisində obrazlılıq əsas yer tutur. Çünki, qalan məsələlər bu və ya digər dərəcədə ədəbi dilin digər üslublarına da xasdır.

Bədii mətn ədəbi dilin digər üslublarından məhz obrazlılığına görə fərqlənir. Çox zaman dilin bədiiliyi sözlərin məcazlaşması ilə izah edilir. Daha doğrusu, məcazlaşmayan sözlərin heç bir bədii keyfiyyətə malik deyil. Bədii mətn ədəbi dilin başqa üslublarından özünün estetik ekspressiv xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Bədii əsərin dili axıcı və cəlbedici, estetik cəhətdən yüksək keyfiyyətə malik olmalıdır.

Ədəbi dilin başqa üslublarından fərqli olaraq, bədii ədəbiyyatda hər birinin özünəməxsus, fərdi dili və üslubi olan surətlər iştirak edir. Bədii dildə danışmaq dili ünsürləri işlənir. Danışmaq dili isə öz xüsusiyyətlərinə görə bədii dildən fərqlənir. Burada dialoqlara daha çox yer verilir.

Son illər ərzində dilçilik tədqiqatlarının tamhüquqlu obyektinə çevrilmiş mətnə müraciət dil vahidlərinin məzmun tərəfinin öyrənilməsi üçün geniş imkanlar açır. Belə ki, dil, ünsiyyət vasitəsi və eyni zamanda, fikrin realizə olunması vasitəsi kimi, öz müxtəlif təzahür formalarında əqli prosesin qanunauyğunluqlarını əks etdirir. Bu qanunauyğunluqlar öz növbəsində obyektiv reallığın hadisələrini əks etdirirlər. Buna görə də mətnin nitq fəaliyyətinin məhsulu kimi tədqiqi bu prosesə daha dərinləndirən nüfuz etməyə, həmçinin fikrin məzmununu və dil formalarını kommunikativ prosesin təmin olunması məqsədilə bir bütövdə əlaqələndirən mexanizmlərin aşkarlanmasına imkan verir.

Mətni yalnız dilçilik deyil, həmçinin digər elm sahələri, məsələn, ədəbiyyatşünaslıq, üslubiyyat, sosiologiya tədqiq edir. Bu sahələrdən hər biri mətnə öz vəzifələrinə uyğun olaraq onun öyrənilməsinin müxtəlif üsullarını tətbiq etməklə

müvafiq nöqteyi-nəzərdən yanaşır. Bu barədə R.Bartın maraqlı fikri var: *“Mətnin bütün mənalarını aşkarlamaq mümkün deyil, o “sonsuzluğa açılmış”, və heç bir oxucu, heç bir mövzu, heç bir elm onu bizim anlamımızda mənaca açılması prosesini dayandıra bilməz”*.

Dilçilikdə mətnə hazır məhsul, nitq-əqli prosesin nəticəsi kimi baxılır. “Mətn” termininin bir neçə işləm növü var. Bir tərəfdən “mətn” anlayışı, danışanın fikrinə əsasən, özlərində bitmiş mənanı ehtiva edən bir və yaxud bir neçə cümlədən ibarət hər hansı bir söyləmi təyin etmək üçün işlənir. Digər tərəfdən isə bu terminlə hekayə, roman, məqalə və s. kimi nitq əsərlərini adlandırırlar. Ümumi qəbul olunan isə yalnız mətnin bir sıra vahidlərdən ibarət və əlaqəlilik, bitkinlik və daxili təşkilatlanma təzahürlərinə malik spesifik bir quruluş kimi başa düşülməsidir.

II FƏSİL

FUNKSIONAL ÜSLUB VƏ ONUN NÖVLƏRİ, BƏDİİ ÜSLUBLARIN BƏDİİ MƏTNLƏRDƏ TƏHLİLİ

2.1. Funksional üslub və onun növləri

Üslubiyyat bir termin kimi XX əsrin I rübündə elmə daxil olmuş əsasən ədəbiyyatşünaslığa aid edilmişdir. Keçən əsrin 40-cı illərindən başlayaraq dilçilikdə və ədəbiyyatşünaslıqda hegemonluğu ələ alan akademik V.V.Vinoqradov üslubiyyatın müstəqil dil sahəsi olduğunu qətiyyətlə sübut etdi. O haqlı olaraq göstərir ki, bədii üslub məhz bədii dillə yaranır. Buna görə də o, dilçilik sahəsi olmalıdır. Amma alim bədii ədəbiyyatın üslubiyyatı (стилистика художественной литературы literaturı) adı ilə xüsusi bir üslubiyyat da göstərir. Beləliklə, V.V.Vinoqradov üslubiyyatın 3 növünü göstərirdi.

1. *“Sistemlər sistemi” olan dilin üslubiyyatı.* Bunu o, eyni zamanda “struktur üslubiyyat” da adlandırır. Struktur üslubiyyat “sistemlər sistemi” kimi dilin vahid daxili quruluşunu, sözlərin söz sırasının, sistem şəklində olan müxtəlif xüsusi formaların əlaqələrini, qarşılıqlı təsirini öyrənir, aydınlaşdırır və təsnif edir. Eyni zamanda, tarixən dəyişkən meyilləri, dil üslublarının qarşılıqlı növlərini-funksional üslubları öyrənir. Bundan başqa sözlərin, söz birləşmələrinin semantik quruluşunda, leksik və qrammatik sinonimlərdə əks olunan incə mənə fərqlərini-ekspressivliyi, intonasiyanın keyfiyyətini, sözlərin cümlədə öz yerinə görə işlənmə variasiyalarını öyrənmək də dil üslubiyyatının vəzifəsidir.

2. *Nitq üslubiyyatı.* Nitq üslubiyyatı şifahi və yazılı nitqin ictimai cəhətdən şərtlənmiş növlərini, janrlar arasında olan ən incə semantik, ekspressiv üslubi fərqləri, geniş mənada nitqin melodiyasını, intonasiyasını və s. öyrənir.

3. *Bədii ədəbiyyatın üslubiyyatı.* Bu da bədii əsərlərin dilini öyrənir [34, s.5].

Dilçilikdə üslubiyyat dedikdə, əsasən iki üslubiyyat növü nəzərdə tutulur. Bunlardan birincisi dil vahidlərinin üslubiyyatıdır ki, onların özləri də müxtəlif yarımqruplara bölünür. Məsələn, fonetik üslubiyyat, morfoloji üslubiyyat və sintaktik

üslubiyyat. Üslubiyyatın bu bölmələri modallıqla sıx əlaqədardır. Hətta cümlənin aktual üzvlənməsində iştirak edən prosodik vasitələr də üslub fonetikaya aiddir.

Görkəmli rus alimi akademik V.V.Vinoqradov üslubları dilin funksiyaları əsasında təsnif edir, məlumdur ki, dilin əsas funksiyaları ünsiyyət vasitəsi olmaq, (kommunikativ funksiya), məlumat vermə-fikir ifadəsi vasitəsi olmaq (ekspressiv funksiya) və təsir etmədən ibarətdir. Bu mövqedən çıxış edən V.V.Vinoqradov üslubları üç qrupa bölür.

Ümumiyyətlə, üslub nədir? Çətin və çoxcəhətli suala geniş şəkildə cavab vermək bu buraxılış işində əsas məqsəd deyildir. Deyilənləri V.Q.Belinskinin sözləri ilə yekunlaşdıraq.

O, deyirdi: *“Filosof sillogizmlərlə danışır, şair obrazlar və bədii lövhələrlə, lakin onların hər ikisi eyni şeyi deyir. Siyasi iqtisadçı statistik rəqəmləri əldə edərək öz dinləyici və oxucularının ağıllarına təsir edir və sübut edir ki, filan səbəblər üzündən çox yaxşılaşmış və yaxud pisləmişdir. Biri sübut edir, o birisi göstərir və onların hər ikisi inandırır, ancaq biri məntiqi dəlillərlə, digəri bədii lövhələrlə. Amma birincisini çox az adam eşidir və başa düşür, ikincisini isə hamı”* [29, s.65].

V.Q.Belinskinin bu sözləri üslubların ümumiləşdirilməsi haqqında ən mükəmməl fikirdir. Yəni eyni bir fikri müxtəlif üsulla ifadə etmək olar. Bu, müəllifin öz məqsədindən asılıdır. Məsələn, günəşin çıxmasını şair və yazıçı bir üsulla, astronom isə başqa bir üsulla təsvir edir.

Funksional üslublar tarixindən danışarkən rus alimi Y.S.Sorokinin adını mütləq çəkmək lazım gəlir. Çünki bəzən yanlış mövqe də elm üçün faydalı olur. 1954-cü ildə Y.S.Sorokin “Вопросы языкознания” jurnalında polemik bir məqalə ilə çıxış etmişdir. Bu məqalədə o, dilin funksional üslublarını müəyyən mənada inkar edirdi. Onun arqumenti bundan ibarət idi ki, ümumişlək sözlər üslub yaratmır. Yəni *to go, to walk, stone* və s. kimi sözlər funksional üslub yarada bilməz, necə ki, terminlər üslub yarada bilmirlər [56, s.68-62].

Y.S.Sorokinin bu irihəcmli məqaləsi o vaxtlar dilçilərin böyük marağına səbəb olmuşdu. Buna görə də bir sıra dilçilər ya ona cavab təriqi ilə, ya da müstəqil tədqiqatları ilə həmin jurnalda elmi məqalələrlə çıxış etdilər [37; s.26; s.57].

Beləliklə, dildə funksional üslubun varlığı və xüsusiyyətləri haqqında “Вопросы языкознания” jurnalı səhifələrində geniş müzakirə açılmış oldu. Bu məsələ ətrafında bir sıra elmi konfrans və müşavirələrdə keçirilmişdir [59, s.43].

Bundan sonra akademik V.V.Vinoqradov, müəyyən mənada, bu müzakirələrə yekun vurdu [34, s.48]. O göstərdi ki, dildə funksional üslublar mövcuddur və onların aşağıdakı növləri vardır: məişət üslubu, rəsmi-işgüzar, elmi üslub, publisistik üslub, bədii üslub [33, s.66].

Yuxarıda dediyimiz kimi akademik V.V.Vinoqradov bədii üsluba dilin funksiyaları mövqeyindən yanaşır. V.V.Vinoqradovdan sonra üslubiyyat sahəsində rus alimlərindən A.A.Uşakovun tədqiqatları diqqəti cəlb edir. A.A.Uşakov dildə mövcud olan funksional üslubdakı fikir ayrılıqlarını beş qrupa bölür və növlərini də verir.

Bu bölgü aşağıdakı kimidir: birinci qrupu elmi-texniki, publisistik, bədii, rəsmi-ritorik; ikinci qrupa bədii danışmaq, poetik, qəzet-siyasi, rəsmi işgüzar-elmi, sənət-texniki, sadə familiar; üçüncü qrupa bədii-belletristik (poeziya, nəsr), ictimai-publisistik qəzet, jurnal, ədəbi-tənqid, (rəsmi-sənəd) fərmanlar, rəsmi görüşlər, əmrlər, hüquqi sənədlər; dördüncü qrupa kütləvi, məişət-işgüzar yazışmalar; beşinci qrupa ədəbiyyat, işgüzar dil, elmi dili daxil edir [58, s.91].

A.A.Uşakovun bu bölgüsünü qeydsiz-şərtsiz qəbul etmək olmaz. Bədii üslubu müəllif az qala bütün funksional üslublara aid edir. Göstərmək lazımdır ki, A.A.Uşakov onları belə ümumiləşdirir:

Birinci qrupa M.N.Kojinanın təklif etdiyi elmi-texniki publisistik, bədii, rəsmi, ritorik, işgüzar (5 qrup).

İkinci qrupa V.P.Muratin təklif etdiyi: bədii danışmaq, poetik, qəzet-siyasi, rəsmi işgüzar elmi, sənət-texniki, sadə familiar (6 qrup).

Üçüncü qrupa A.İ.Yefimovun təklif etdiyi: bədii-belletristik: buraya 1) poeziya, nəsr; 2) ictimai-publisistik (qəzet-jurnal, ədəbi tənqid); 3) rəsmi sənəd (fərman, rəsmi göstəricilər, əmrlər, hüquqi sənədlər).

Dördüncü qrupa A.İ.Qvozdovun təklif etdiyi: kütləvi, məişət, işgüzar (elmi, texniki, hüquqi, işgüzar yazışmalar) və bədii (4 qrup).

Beşinci qrupa görkəmli rus dilçisi akademik L.V.Şerbanın təklif etdiyi: bədii ədəbiyyat, işgüzar dil. (dəftərxana dili, qanunların dil) elmi dil daxildir.

Funksional üslub ünsiyyətdə müəyyən bir məqsədə xidmət edən bir-biri ilə əlaqəli dil sistemidir. Hər bir üslubun fərqli xüsusiyyətlərini formalaşdıran dil vasitələrinin və üslubi priyomların əlaqələndirilməsidir, dil vasitələrinin və ya üslubi priyomların özləri deyil. Nitq üslubları arasındakı fərq müxtəlif istiqamətlərdə aparılır. Dildən istifadə prosesində nitq bir tərəfdən fərq, fərqli üslubların yerinə yetirdiyi fərqli funksiyalara əsaslanır. Digər tərəfdən, nitq üslubunda bir nitq üslubunun digərindən fərqi, müəyyən bir xüsusiyyətə malik olan dil vasitələrinin (üslub priyomları da daxil olmaqla) seçilməsinin və istifadəsinin orijinallığında ortaya çıxır. Bu xüsusiyyət əsasən üslubun funksiyasından, məqsədyönlülüyündən, müəyyən bir sistem təşkil edir [13, s.68].

Bununla birlikdə, hər bir üslub, xüsusilə diqqət çəkən bir və ya daha çox aparıcı xüsusiyyətə görə geri çevrilə bilər. Məsələn, xüsusi terminologiyanın istifadəsi elmi nəsr üslubunun leksik xüsusiyyətləridir və asanlıqla tanına bilər. Bir dil tərzini, müəyyən bir ünsiyyət funksiyasını tam şəkildə yerinə yetirmək və müəyyən bir effekt əldə etmək məqsədi daşıyan əlaqəli və əlaqələndirilmiş dil vasitələri sistemi olaraq təyin edilə bilər. Dil üslubu tarixi bir kateqoriyadır.

Ədəbi ünsiyyət, əsasən (lakin həmişə deyil) yazılı şəkildə gerçəkləşir, heterojendir və funksiyasına (məqsədinə) görə fərqli funksional üslublardan bəhs edirik. Bütün dillər kimi funksional üslublar da axıcıdır. İnkişaf prosesində onların miqdarı və keyfiyyəti dəyişir. Hal-hazırda əksər alimlər aşağıdakı funksional üslubları müəyyən edirlər: elmi, rəsmi, publisistik, qəzet, bədii.

Bədii üslub – milli bədii təfəkkürün ifadəsidir. Obrazlı, emosional nitq formasıdır. Bədii üslub ədəbi dilimizin tərkibində həmişə aparıcı olmuşdur. Funksional imkanlarının genişliyinə görə bədii üsluba ədəbi-bədii dil də deyilir. Bədii üslubun ən vacib şərti və ümumi cəhəti obrazlılıqdır. Bədii üslubun obrazlılığı həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik səviyyədə özünü göstərir.

Fonetik səviyyədə bədii üslubun göstəriciləri alliterasiya, assonans, təkrar və intonasıyadır. Birinci üç göstərici nitqdə ritm yaradan əsas vasitələrdir.

1. Alliterasiya eyni samit səslərin təkrarına deyilir. Məsələn, *“Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq ər kişinin işidir”* atalar sözündə təkrar olunan y və ş samitləri nitqdə alliterasiya yaradır. Nəsiminin: *“Al ilə ala gözlərin aldıdı aldı könlümü; Alını gör nə al edər, kimsə irişməz alinə”* beytində isə l samitinin təkrarı alliterasiyadır.

2. Assonans isə eyni saıtlərin təkrarına deyilir. Məsələn, *“Azacıq aşım, ağrımaz başım”* atalar sözündə a və ı saıtlərinin təkrarı nitqdə assonans yaradır. Nəsiminin yuxarıdakı beytində də bu saıtlərin təkrarı assonansdır.

3. Təkrar dedikdə isə ritmik (fonetik) təkrar nəzərdə tutulur. Məsələn, *“Ağa Kərəm, paşa Kərəm, xan Kərəm; Alış Kərəm, tutuş Kərəm, yan Kərəm”* misralarında Kərəm sözüünün təkrarı xüsusi bir ritm yaradır. İntonasiya isə şerin və ya cümlənin xüsusi intonasiya ilə oxunması deməkdir.

Bədi üslubun leksik səviyyədə göstəriciləri: epitet, təşbeh, istiarə, mübaliğə, kinayə; frazeoloji birləşmələr, omonimlər, sinonimlər, antonimlər və s.

Bədi üslubun qrammatik səviyyədə göstəriciləri:

- Söz sırasının qəsdən pozulması (inversiya), qeyri-normativ quruluşlu cümlələr, ellipsis (sözlərin və ya şəkilçilərin ixtisarı).

- Bədi üslub – şeir dili, nəsr dili və dramaturgiya dili formalarında özünü göstərir.

- Şeir dili – müəyyən ahəngə, ölçüyə və bölgüyə malik olan və qafiyələnən dildir.

- Nəsr dili – müəyyən süjetə malik olan təhkiyənin – hekayə, povest, romanın dilidir.

- Dramaturgiya dili – monoloq və dialoqlardan ibarət olan səhnə əsərinin dilidir.

Bədi üslub başqa üslublarla müqayisədə daha qədim və daha zəngin sayılır.

Başqa üslubların formalaşması, ədəbi dil normalarının müəyyənləşməsində bədi üslub həmişə aparıcı olmuşdur. Ədəbi dildə normanın yeniləşməsi, ümumxalq dili vahidlərinin yazılı dilə gəlişi bədi üslubdan başlanır.

Elmi üslub – milli elmi təfəkkürün ifadəsidir. O, müxtəlif elm sahələrinin dilidir. Elmi üslubun əsas xüsusiyyəti məntiqilik, dəqiqlik, ardıcılıq və konkretlikdir.

Elmin müxtəlif sahələrinə aid kitab, dərslik və məqalələr elmi üslubda yazılır. Bədii üslubun əsas göstəriciləri olan obrazlılığa, emosionallığa elmi üslubda, demək olar ki, təsadüf edilmir. İngilis dilinin normasında, məsələn, nitqin elmi üslubunda, “I” əvəzinə “we” işlətmək mümkündür. Bunu “təvazökarlıq cəmliyi” də adlandırırlar:

As an illustration, let us take the language of Euclidian geometry and algebra (A.Einstein).

Fərdi nitqdə “we” mehribanlıq və ya yumoristik işləmə məqamında ikinci şəxs əvəzliyi yerində (əvəzində) işlənilə bilər. Məsələn,

Həkim xəstəyə deyir: Come, come, we mustn't get ourself all worked up, must we? (J.Thurber)

Elmi üslubun əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də onda ixtisas sözlərinin – terminlərin bol-bol işlənməsidir. Hər bir elm sahəsinin özünəməxsus terminləri vardır ki, onlar yalnız mütəxəssislər üçün tam və dəqiq şəkildə anlaşılıqlı olur.

Elmi üslubda mürəkkəb cümlələr, modal sözlər çox işlənir. Elmi üslubda fikrin daha dəqiq və yığcam şəkildə ifadəsi üçün çox vaxt müxtəlif sxem və qrafiklərdən, şərti işarələrdən geniş istifadə edilir. Elmi üslubda söz və ifadələr müəyyən elmi anlayışları birmənalı şəkildə, birbaşa ifadə edir. Buna görə də elmi üslubda fikrin müxtəlif cür anlaşılmasına, mətnaltı mənaya və ya çoxmənalılığa yol verilmir.

Sözün terminoloji funksiyası. Sözün elmi üslubdakı əsas vəzifəsinə onun terminoloji funksiyası deyilir. Mətnə birbaşa terminoloji funksiya daşıyan söz və ya ifadə termin adlanır.

Başqa üslublar üçün səciyyəvi olmayan terminlər elmi üslubun əsas göstəricilərindən biridir. Elmi mətndəki hər hansı bir sözü termin kimi qəbul etmək olmaz. Termin, ilk növbədə, ayrı-ayrı elm sahəsinə aid olan və yalnız həmin elm sahəsində işləyən mütəxəssislər üçün anlaşılıqlı olur. Terminin daha bir xüsusiyyəti təkmənalı olması, yəni bir anlamı ifadə etməsi və yığcamlılığıdır. Dünyanın bir çox dillərində olduğu kimi, bizim dilimizdə də alınma terminologiya – beynəlmiləl səciyyə daşıyan ixtisas sözləri çoxdur. Elmi terminlərin çoxu bir sıra dünya dillərində eyni olur. Məsələn, fonetika, leksikologiya, sinus, kosinus, qravitasiya, hidrodinamika və s.

Publisistik üslub – milli ictimai tərəkürün ifadəsidir. Publisistik funksional üslub aşağıdakı yarımüslubları özündə birləşdirir:

- a) natiq dili üslubu;
- b) oçerk dili üslubu;
- c) qəzet və jurnallarda böyük məqalələrin (kino və s. aid) dilinin üslubu.

Bu üslub mətbuat (qəzetlərin, bədii-siyasi və ictimai jurnalların, elmi-kütləvi kitabların və s.), radio-televiziyanın dilidir. Publisistik üsluba bəzən “mətbuat dili” də deyilir. “Qəzet dili”, “radio dili”, “televiziya dili” anlayışları da bu mənada işlənir. Radio və televiziya dili publisistik üslubun şifahi forması, qəzet və jurnalların dili isə onun yazılı formasıdır. Bu iki forma arasında elə bir kəskin fərq yoxdur. Publisistik üslubun hər iki formasının əsas xüsusiyyəti fikrin hamı tərəfindən anlaşılıqlı, aydın və təsirli şəkildə ifadə olunmasıdır. Publisistik üslubda yazan müəllif ilk növbədə çalışır ki, toxunduğu məsələ mümkün qədər kütləvi şəkildə hamıya çatsın və oxucularda müsbət reaksiya doğursun.

Məhz buna görə də publisistik üslubda əksəriyyət tərəfindən anlaşılan ümumişlək sözlərdən daha çox istifadə olunur. Publisistik üslub kütləvi nitq forması olduğu üçün bütün dil göstəricilərinə görə adi danışmaq dilinə çox yaxın olur. Mətbuat dilində gedən proseslər (yeni yaranan sözlər və s.) ümumxalq danışmaq dilinə də təsir göstərir. Publisistik üslubda başqa üslubların da xüsusiyyətləri özünü göstərir. Bu baxımdan publisistik üslubun, əsasən, iki növü var: bədii-publisistik üslub, elmi-publisistik üslub.

Bədii publisistik üslub qəzet dilidir. Bu üslub növündə publisistik üslubun əsas xüsusiyyətləri gözlənilməklə yanaşı, yeri gəldikcə obrazlılığa, bədiiyyətə də yer verilir. Publisistik üslub, müəllifin arqumentlərinə uyğun olaraq oxucuya təsir göstərməyə yönəlmiş açıq pragmatik inandırma funksiyası ilə məşhurdur.

Elmi-publisistik üslub dedikdə isə elmi-kütləvi jurnal və kitabların dili nəzərdə tutulur. Bəzi məlumatları çatdırmaq üçün peşəkar ünsiyyətdə elmi üsuldan istifadə olunur. Ən diqqətəlayiq xüsusiyyət, müəyyən bir elm və texnikanın cisimlərini, hadisələrini və proseslərinin xüsusiyyətlərini ifadə edən terminlərin çox olmasıdır.

Publisistik üslub XIX əsrin II yarısında milli qəzetlərin nəşrə başlaması ilə

formalaşmışdır. Qəzet üslubu - oxucuların diqqətini çəkmək üçün xüsusi qrafik vasitələrdən istifadə olunur. Qəzet üslubu, adından da göründüyü kimi, qəzetlərdə var. Qəzet funksional üslubu aşağıdakıları özündə ehtiva edir:

- a) qısa xəbər və rəsmi məlumatların dili üslubu;
- b) qəzet başlıqlarının dili üslubu;
- c) populyar elmi nəsr dil üslubu.

Qəzetdə nəşr olunan hər şeyin qəzet üslubuna aid olması nəticəsinə gəlmək olmaz. Kağızda çox fərqli materiallar var, bəziləri publisistik məqalələr, bəzi məqalələr, bəzi elmi araşdırmalar, bəziləri rəsmi birja hesabları və s. “Qəzet tərz” dedikdə, yalnız qəzetə xas olan və digər nəşrlərdə olmayan məlumat xarakterli materiallar nəzərdə tutulur.

Oxucunun diqqətini xəbərə cəlb etmək üçün xüsusi qrafik vasitələrdən istifadə olunur. İngilis və Amerika qəzetləri tip dəyişikliyi, xüsusi başlıqlar, yer sifarişi və s. ilə səciyyəvidir. Burada ölkələrin, ərazilərin, qurumların, fərdlərin tarixlərinin və şəxsi adlarının böyük bir hissəsini tapırıq. Bəzi faktların və ya hadisələrin göstərilməsində obyektivliyin və qərəzsizliyin təsirinə nail olmaq üçün qəzet məlumatlarının əksəriyyəti anonim olaraq, onu verən xəbərçinin adı olmadan, çox az və ya heç bir subyektiv üsul olmadan nəşr olunur. Ancaq qəzetin mövqeyi və münasibəti nəinki mövzu, həm də beynəlxalq və ya daxili problemləri ifadə edən sözlərin seçimindən aydın olur.

Məişət üslubu – gündəlik həyatda insanların bir-biri ilə ünsiyyət saxladığı dildir. Məişət üslubu adi danışmaq dilidir, yəni insanların bir-biri ilə hal-əhval tutduğu dildir. Məişət üslubu kitab-qəzet dili deyil, eyni zamanda məhəlli səciyyə də daşıyır. Məişət üslubu ədəbi dilin gündəlik davranışda işlənən şifahi nitq formasıdır.

Məişət üslubu ədəbi dilin ən geniş yayılmış üslubudur. Məktəbdə dərslər zamanı müəllim də, şagird də bu üslubda danışır, bu üslubda öz fikirlərini ifadə edirlər. Məişət üslubu istər fonetik, istər leksik, istərsə də qrammatik xüsusiyyətlərinə görə yazılı ədəbi dildən fərqlənir. Burada sözlər orfoepik normalara uyğun şəkildə tələffüz olunur, cümlələr də quruluşuna görə yazılı ədəbi dildəki ilə müqayisədə fərqlənir.

Məişət üslubunun əsas səciyyəvi xüsusiyyəti sərbəstliyi və yığcamlılığıdır. Məişət üslubunun canı dialoji nitqdır. Dialoji nitq dedikdə iki nəfərin gündəlik həyatda üzləşdiyi zaman istifadə etdiyi dil, üslub nəzərdə tutulur. Məişət üslubunun sərbəstliyi və yığcamlığı dialoji nitqdə daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Dialoji nitqdə intonasiya və jest mühüm rol oynayır, yarımçıq cümlələr çox işlənir.

Bədii ədəbiyyatda da məişət üslubunun təsiri açıq-aşkar özünü göstərir. Bir çox şair və yazıçılar (məsələn, M.Ə. Sabir, C. Məmmədquluzadə və s.) əsərlərində məişət üslubundan uğurla bəhrələnmişlər.

Rəsmi-işgüzar üslub – Rəsmi üslub ən mühafizəkardır. Sintaktik quruluşlardan və arxaik sözlərdən istifadə edir. Bu üslubda emosionallıq qadağandır. Rəsmi sənədlər funksional üslubunu dörd növə ayırmaq olar:

- a) diplomatik sənədlərin dil üslubu;
- b) biznes sənədlərinin dil üslubu;
- c) qanun sənədlərinin dil üslubu;
- d) hərbi sənədlərin dil üslubu.

Rəsmi və işgüzar sənədlərin dil təzahürünə rəsmi-işgüzar üslub deyilir. Bu üslubun əsas göstəricisi fikrin standart formalarla, yəni yığcam verilməsidir. Bu üslub bir qədər quru görünür. Bu üslubda artıq sözlər, obrazlı ifadələr işlədilmir, fərqi nitq ünsürlərindən qaçılır. Rəsmi-işgüzar üslubun lüğət tərkibi yığcam, sintaksisi məhdud olsa da, normalılığı möhkəmdir.

Bu üslub tarixi təkamül prosesində formalaşmış standart formalardan kənara çıxmır. Buna görə də bu üslubda arxaik leksika, əski sintaktik konstruksiyalar uzun zaman mühafizə oluna bilər. Rəsmi-işgüzar üslub dövlətçilik, müstəqillik ənənələri ilə bağlıdır. Müstəqillikdən əvvəl ərəb, fars sonra rus dilinin təsiri bu üslubun tam fəaliyyətinə imkan verməmiş, milliliyinə xələl gətirmişdir. İndi Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyi, ana dilinin həqiqi mənada dövlət dilinə çevrilməsi rəsmi-işgüzar üslubun funksional imkanlarını genişləndirir. Rəsmi-işgüzar üslub – a) rəsmi, b) işgüzar sənədlərin dilini əhatə edir.

Rəsmi sənədlər: konstitusiya, qanun, qərar, kodeks, sərəncam, fərman, əmr və s.

İşgüzar sənədlər: tərcümeyi – hal, ərizə, bildiriş, elan, arayış və s.

Rəsmi-işgüzar üslub – rəsmi və işgüzar sənədlərin dilidir. Bu üslubda fikir müəyyən qəlibə düşmüş (standart) formalarda və olduqca yığcam şəkildə verilir. Üslubun əsas səciyyəvi xüsusiyyəti də elə budur. Rəsmi-işgüzar üslub hamı üçün eynidir – standartdır. Burada obrazlı ifadələrə, fərdi nitq xüsusiyyətlərinə rast gəlinmir. Milli rəsmi-işgüzar üslub başqa funksional üslublara nisbətən gec formalaşmışdır.

Bu üslubun lüğət tərkibi yığcam, sintaksisi məhduddur. Rəsmi-işgüzar üslubda bir sıra arxaik sözlər və köhnəlmiş sintaktik qəliblər uzun müddət qorunub saxlanılır.

Rəsmi-işgüzar üslub iki yerə ayrılır: rəsmi sənədlərin dili, işgüzar sənədlərin dili.

Dövlət, hökumət təşkilatlarının tərtib etdiyi və rəsmi qaydada təsdiq olunan sənədlər (məsələn, prezident fərmanları, hökumət sərəncamları, nazirlərin əmrləri, konstitusiyaya və s.) rəsmi sənədlər sayılır.

Rəsmi sənədlər mütəxəssislər tərəfindən hazırlanır, yerlərdə müzakirə edilir, sonra isə təsdiqlənir.

Rəsmi sənədlərin əsas xüsusiyyətləri bunlardır: *dilin maksimum mükəmməlliyi; fikrin tam aydınlığı; fikrin (sözlərin) birmənalılığı; fikrin hüquqi cəhətdən əsaslılığı (əsaslandırılması); dil yığcamlığı.*

Rəsmi sənədin əsas şərti (həcmindən asılı olmayaraq) dil yığcamlığıdır. Rəsmi sənədlər millətin dövlətçilik mədəniyyətini əks etdirir. Buna görə də həmin sənədlərin mükəmməl tərtibinə xüsusi diqqət yetirilir. Müxtəlif cür anlaşılan sözlərə, cümlələrə yer verilən sənəd nöqsanlı hesab olunur.

İşgüzar sənədlər isə ayrı-ayrı vətəndaşlara aid olur. Ərizə, tərcüməyi-hal, akt, xasiyyətnamə, elan, reklam və s. işgüzar sənədlərdir. İşgüzar sənədlər hamı üçün eyni olan standart formalarda hazırlanır. Belə sənədlər xüsusi dövlət əhəmiyyəti daşımır.

Məktublar rəsmi-işgüzar sənədin ən sərbəst formasıdır.

Rəsmi-işgüzar üslubun şifahi forması olmur.

Bu təsnifat müasir ingilis dili üçün nəzərdə tutulmuş və əksəriyyət tərəfindən qəbul olunduğuna görə mübahisə doğurmur, çünki bunlar uzun müddətli və təfərrüatlı müşahidələrin əsasında tərtib olunmuş təsnifatlardır. Burada təkə dil bilimləri deyil,

dildən-xaric məsələlər də nəzərə alınmış və dilin kommunikativ (ünsiyyət) funksiyası da diqqətdən kənar qalmamışdır. Lakin irəlidə də qeyd etdiyimiz kimi, funksional üslublara qeyd edilən cəhətlərdən başqa, fərqli cəhətlərlə yanaşdıqda, əlbəttə ki, bu təsnifat fərqli və mübahisəli ola bilər.

Beləliklə, funksional üslubların təsnifatı sadə bir məsələ deyildir və onların müzakirə nəzər nöqtələrinin müxtəlifliyində fərqli əlamətlər kəsb edilə bilər. Məsələn, prof. Budaqov yalnız iki əsas funksional üslub göstərir: elmi və bədii ədəbiyyatın dili [30, s.97].

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, heç bir təsnifat hansısa bir üslubun digərindən təcrid olunmasına, ayrılmasına gətirib çıxarmağa cəhd göstərməməlidir, çünki üslublar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir və onların təsnifatı yalnız əsasən ona görədir ki, biz ümuminin xüsusi cəhətlərini aşkara çıxara bilək, fərqləndirmələr apararaq özümüz üçün təhlilə, sintezə yol açaq.

Hər bir funksional üslub ədəbi dilin inkişafının müəyyən bir mərhələsində nisbi də olsa sabit bir sistemə malik ola bilər, lakin nəzərdə tutmaq lazımdır ki, funksional üslublar dəyişilir və bəzən bu dəyişiklik xeyli dərəcədə nəzərə çarpan olur.

Buna görə də, demək mümkündür ki, dilin funksional üslubu tarixi kateqoriyadır. Bunu sübut etmək isə o qədər də çətin deyildir. Məsələn, bədii nəsr üslubu müstəqil üslub kimi XVI əsrin ikinci yarısından sonra təşəkkül tapmağa başlamışdır; qəzet üslubu publisistik üslubdan yaranmışdır və s.

Sosial şərait, elmin və mədəniyyətin inkişafı da funksional üslubların dəyişilməsinə təkan verir. Məsələn, vaxtilə elmi üslubda emotiv elementlər çox işlənirdi, lakin elm inkişaf etdikcə, buradakı faktlar və inandırıcı dəlillər bu təsirliliyi aradan qaldırdı və elmi üslub “quru” üsluba çevrildi.

2.2. Bədii üslubların bədii mətnlərdə təhlili

İstər bədii üslub olsun, istərsə də başqa üslublar, fərqi yoxdur üslub anlayışı yalnız ədəbi dilə bağlıdır. Söhbət ədəbi dilin üslublarından gedir. Xalq danışığı dilinin yalnız iki formasından danışmaq olar ki, o da əsasən loru üslubudur. Bütün başqa üslublar yalnız ədəbi dil formalaşdıqdan sonra yarana bilər. Əslində ədəbi dil

göydəndüşmə deyil, o, xalq danışıq dili əsasında yaranır. Burada ümumxalq danışıq dilinin formalaşması prosesi və mərhələlərindən danışmağa ehtiyac yoxdur. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, ümumxalq dili tayfa birləşmələri nəticəsində meydana gəlmiş xalq dilidir. Burada hələ normasından mükəmməl deyil.

Ədəbi dil isə normativ dildir. O, xalq dili əsasında seçmə və əvəzetmə üsulu ilə yaranır. Əgər ədəbi dil də xalq dili kimi sərbəst olsaydı, onda bu və ya digər üslub da yaranmazdı. Çünki üslublar arasında nə fonetik, nə leksik, nə də qrammatik sərhəd qoymaq olardı. Başqa sözlə desək, ədəbi dil formalaşmasa, normalaşmasa, onun üslubları öz sərhədlərini müəyyənləşdirməsə, heç bir üslubdan danışmaq olmaz.

Ədəbi dil dialektlərə, loru dilə, jarqonlara qarşı qoyulur. Ünsiyyətin məqsəd və şəraitindən asılı olaraq ədəbi dildə üslubi cəhətdən fərqlənmə gedir. Ədəbi dilin iki qolu (yazılı və şifahi) vardır. Ədəbi dil - “sənətkarlar tərəfindən işlənilmiş” dildir.

Danışıq dilindən çox-çox sonralar meydana gələn ədəbi dildə məhdud qaydalar, normalar hakimdir. Ədəbi dil sabitdir, daim dəyişilsə də bu dildə ənənə sabit olub, dəyişilmir. Ədəbi dil cəmiyyətin bütün üzvləri üçün işlənilməsi zəruri olan dildir.

Ədəbi dil milli dilin müxtəlif təzahür formaları içərisində aparıcı rol oynayır. Ona görə ki, ədəbi dil universaldır və cəmiyyət həyatının bütün sahələri üçün səciyyəvi bir cəhət də onun zəngin üslublar bir-birilə əlaqədar olub biri digərinə keçir. Bunlar dilin başlıca funksiyalarına (ünsiyyət, məlumatvermə və təsirgöstərmə) əsasən fərqləndirilən üslublardır. Öncədən demək lazımdır ki, tədqiqatlar göstərir ki, üslubların növü və sayı müxtəlifdir. Bu da əsasən həmin müəlliflərin verilmiş məsələyə müxtəlif münasibətlərindən irəli gəlir. Funksional üslubların aşağıdakı növlərini fərqləndirirlər: elmi üslub (məlumatvermə funksiyası), bədii üslub (təsirgöstərmə funksiyası), mətbuat üslubu (təsirgöstərmə funksiyası), gündəlik-məişət üslubu (ünsiyyət funksiyası), rəsmi-idarə üslubu (ünsiyyət funksiyası).

İ.V.Arnold funksional üslubların elmi, danışıq, işgüzar, poetik, natiq və publisistik növlərini göstərərək qeyd edir ki, bunlar dilin yarım sistemləridir və onların hər birinin leksika və frazeologiya, sintaktik konstruksiya və fonetik cəhətdən özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır [27, s.245].

Funksional üslubların yaranması və mövcudluğu insan həyatının müxtəlif sahələrində ünsiyyət şəraiti ilə əlaqədardır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, üslublar bu və ya başqa element və konstruksiyaların istifadə olunma və oluna bilməmə imkanlarına görə də fərqlənirlər. Məsələn, xüsusi texniki termin danışıq üslubunda işlənə bilər, lakin onun burada mövcud olma ehtimalı başqadır, çünki danışıq üslubu üçün terminlər xarakterik deyildir. Ona görə də bir çox tədqiqatçılar artıq dil strukturu elementlərinin müxtəlif funksional üslublarda işlənmə ehtimalını aşkar etmək üçün statistik araşdırmalar aparılır [38, s.61].

Uzunluq, morfem və etimoloji tərkib, nitq hissələrinin işlənməsinin statistik qanunauyğunluqları aşkar edilir, semantik sahələr, cümlələrin uzunluğu və s. məsələlər araşdırılır.

“Funksional üslub” adı çox uğurlu seçilmiş addır, çünki hər bir üslubun səciyyəsi verilmiş ünsiyyət sahəsindəki dilin funksiyalarından yaranır. Belə ki, məsələn, publisistik üslub oxucunun iradəsinə, şüuruna və hislərinə təsir etmək üçün seçilsə, elmi üslub yalnız əqlə məzmunun ötürülməsi vəzifəsini (funksiyasını) daşıyır.

Dilin strukturu və norması abstraksiyadır. Müşahidə səviyyəsində yalnız fərdi nitq mövcuddur ki, o da üslubiyyət üçün mətn vasitəsilə təqdim edilir. Beləliklə, mətn üslubiyyətin yeganə empirik materialıdır.

Fərdi nitqin şərhində dilçi geniş və müxtəlif aspektlərlə qarşılaşır, yəni akustik, ictimai, psixofizioloji, psixi aspektlərlə iş görməli olur. Məlumat burada kontekst və situasiya ilə əlaqədar müəyyən olunub şərh edilir və ya ötürülür.

Üslubi təhlil və situasiyasını nəzərə alsa da, səsli dilin yalnız yazıda əks olunmasını təhlil edir. Bu iş həm sadədir, həm də mürəkkəb, çünki L.V.Şerbanın dediyi kimi, mətni anlamaq üçün onu tələffüz edildiyi dilə fikrən tərcümə etmək lazımdır.

Təhlilə informasiya nəzəriyyəsi daxilində nəzər salsaq, deyə bilərik ki, onun məqsədi ondan ibarətdir ki, məlumatın kodunun açılması alqoritminə mümkün qədər çox yaxınlaşsın, yəni göstərsin ki, nitqi qəbul edən onu başa düşür, həm də göstərmək lazımdır ki, sözdə və ya sözləm konfigurasiyasında informasiyanın miqdarı necə artır. Mümkün olan elementlərin miqdarı artdıqca məlumatın kəmiyyəti də artır.

Beləliklə, fərdi nitq ayrı-ayrı real sözləmlərdə mövcuddur.

Dilin üslubi quruluşu konkret tarixlə əlaqədardır və buna görə də tarixin müxtəlif mərhələlərində müxtəlif olur. Təbii ki, üslublar arasındakı sərhədlər o qədər də sərt ola bilməz. Məsələn, natiq nitqinin üslubu publisist üslubda çox şeydə ümumi səciyyə daşıyır, humanitar elmi mətnlər isə öz növbəsində publisist üslubuna çox yaxındır. Publisistik qəzet üslubu bəzən danışiq üslubuna çox yaxın ola bilər. Lakin əgər bu üslubların statistik səciyyəsini verməyə çalışsaq, görərik ki, bu oxşarlıqlar müxtəlif üslubların fərdi nitqdə çulğalaşmasına görədir.

Birinci qrupun müxtəlif üslublarını adətən danışiq üslubu, ikincini isə kitab üslubu adlandırırlar. İngilis üslubiyyatında bir qədər fərqli terminologiya mövcuddur, birinci spontan (*casual (non-formal)*) – (*o biri*) *qeyri-spontan-non casual (formal)* adı ilə məlumdur.

“Danışiq” və “kitab” üslubu adları bu üslubların mənşəyi ilə əlaqədardır: birinci qrup məişət dialoqu, ikinci yazılı ünsiyyət əsasında yaranır. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, danışiq üslubu dediyimiz üslub hal-hazırda bədii ədəbiyyatda geniş istifadə olunur, natiq nitqi üçün isə şifahi forma əsasdır.

Danışiq üslubunda ədəbi danışiq, adi danışiq və loru dil fərqləndirilir. İki sonuncu növdə regional xüsusiyyətlər də mövcuddur [27, s.248]. İ.V.Arnold yuxarıda göstərilən kitabında qeyd edir ki, kitab üslubuna elmi, işgüzar və ya rəsmi-sənəd, publisistik və ya qəzet, natiq və yüksək poetik üslublar daxildir [27, s.249.].

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, bədii ədəbiyyat üslubunun mövcudluğu məsələsi mübahisəlidir. Bəzi müəlliflər, məsələn, R.A.Budaqov, İ.R.Qalperin və başqaları hesab edirlər ki, belə üslub mövcuddur. Digərləri isə, məsələn, V.V.Vinoqradov, A.F.Fyodorov, P.Q.Piotrovski, Y.S.Stepenov, İ.V.Arnold bədii üslubun mövcudluğunu inkar edirlər.

Onlar belə hesab edirlər ki, ədəbi norma üslubca neytraldır və bədii ədəbiyyatda başqa üslublarla birlikdə işlənir və bədii təsir yalnız onların birlikdə işləndiyi zaman baş verir.

Lakin bütün bunlarla bərabər, onlar (ikincilər) qeyd edirlər ki, bədii üslubun olmaması universal həqiqət xarakteri daşımır, başqa dillərdə (ingilis dilindən başqa

dillərdə) ola bilsin ki, bədii üslub vardır. Biz öz buraxılış işimizdə bədii dilinə də xas olduğunu İ.K.Qalperin və başqa müəlliflərin ardınca qəbul edirik.

Əlbəttə, dildə üslublar çoxdur, təkcə onların adı siyahısı böyük bir yer tuta bilər. Onlardan bəzilərini qeyd edək: akademik üslub, janr üslubu, ismi üslub, klassik üslub, realist üslub, rəsmi-idarə üslubu, fəli üslub, fərdi üslub və s.

Biz, prof. İ.R.Qalperinin ardınca beş əsas (az və ya çox dərəcədə öyrədilmiş, tədqiq olunmuş) funksional üslubu qəbul edirik. Buradaca qeyd edək ki, funksional üslublar registr və diskurs da adlandırılır: 1) *Bədii ədəbiyyatın dili*; 2) *Publisist ədəbiyyatın dili*; 3) *Qəzet dili*; 4) *Elmi nəsr dili*; 5) *Rəsmi sənədlərin dili*.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi burada “dil” dedikdə “üslub” nəzərdə tutulur. Yuxarıda verilmiş beş funksional üslubun, qısaca da olsa, yarımüslubları təsvir etməyə çalışaq.

Bədii ədəbiyyat funksional üslubunun aşağıdakı yarımüslubları vardır: a) *şeir dili üslubu*; b) *bədii nəsr dili üslubu*; c) *dram dili üslubu*.

Bədii üslub bədii ədəbiyyatın, bədii təfəkkürün özünəməxsusluğunu gerçəkləşdirən əsas amildir.

Bədii ədəbiyyatın, ümumiyyətlə, sənətin xüsusiyyəti, başqa məfkurələrdən ayrılan cəhəti obrazlılıqdır. Ədəbiyyatı lövhələrlə düşünmək, varlığı şairanə şəkildə dərk etməkdir. Sənəti elmdən ayıran əsas cəhət budur. Elm də sənət kimi məfkurədir. Varlığın ifadə inikasıdır. Hər ikisinin məzmunu, mündəricəsi həyatdır. Fərq ancaq bunların həyatı əks etdirmək üsullarıdır.

Bədii üslubda işlənən üslub vasitələrindən danışmadan əvvəl bu üslubun əsas xüsusiyyətlərini konkret şəkildə ümumiləşdirmək lazımdır:

1. Bədii üslub obyektiv gerçəklikdəki hadisə və əşyaları olduğu kimi deyil, onu bədii təfəkkür süzgəcindən keçirərək təsvir edir.

2. Bədii üslubda faktlar və rəqəmlər, məntiqi sillogistik mühakimələr işlədilmir.

3. Bədii üslubda anlayış əsas aparıcı keyfiyyətlərdən olmalıdır. Bu üslubda dilin estetik seçmələrindən də istifadə edilməlidir.

4. Bədii üslubda terminlərdən istifadə etmək olmaz. Terminlər kütləvi deyil, ona görə də onu hamı başa düşməz. Bədii əsər isə kütləvidir.

5. Bədii üslubdan danışarkən obrazlılıq haqqında danışmamaq olmaz. “Obrazlılıq-xarici aləmə məxsus əşya və hadisələr haqqında sözün əyani hissi obrazlar yaratma qabiliyyətidir. Bədii obrazlılıq-bədii əsərə məxsus obrazlılıqdır. Bədii obrazlılıq əsərdə özünü göstərən obrazı dil vasitələrindən ibarətdir və ya məhz bu vasitələrin köməyi ilə əldə edilir. Lakin məlumdur ki, məcazi mənası olmayan, metaforik şəkildə işlənməyən sözlərin köməyi ilə də bədii əsər yazıla bilər. Dilin bütün (deməli həm də bədii olmayan) vasitələrindən bədii obrazlılıq yaratmaq üçün istifadə edilə bilər.

Dilin qrammatik kateqoriyaları da intonasiya vasitələri də, səs quruluşu da bədii obrazlılığa xidmət edə bilər. Bununla belə bədii obrazlılıq-bədii əsərə məxsus obrazlılıq əsərdə özünü göstərən obrazlı dil vasitələrindən biridir.

Potensial və evident obrazlılıq dil faktı kimi söz və ifadələrdə mövcuddur, lakin yalnız nitqdə isə həmişə nitq faktı kimi mövcuddur, bədii dildə reallaşır. Nitqdə obrazlılıq məsələsi dilçilik üslubiyyəti kateqoriyasıdır, bədii nitqdə obrazlılıq isə ədəbiyyatşünaslıq üslubiyyəti kateqoriyasıdır.

Evident obrazlılıq - Dilin xüsusi təsvir-ifadə vasitələrində təzahür edən obrazlılıq; nitqə məxsus obrazlılıq. Potensial obrazlılıq. Potensial obrazlılıq dilə məxsusdur, sözün özündə mövcuddur, evident obrazlılıq nitqə məxsusdur, söz vasitəsilə yaradılır. Dilin təsvir və ifadə vasitələri (metafora, epitet, müqayisə, frazeoloji vahidlər, atalar sözü və zərbi-məsəllər, aforizmlər və s.) hamısı evident obrazlılıq vasitələridir.

Obrazlılıq təkcə söz və ifadələrin məcazi şəkildə işlənməsindən ibarət deyildir. Hər cür konkret əşya və hadisələri bildirən sözlər obraz üçün bir əsas təşkil edə bilər. Nitqə məxsus obrazlılıq üslubi obrazlılıqdan fərqləndirilməlidir [4, s.203-204].

Obraz və obrazlılıq çox geniş anlayışdır. Obraz tamamilə ədəbiyyatşünaslığa, obrazlılıq isə daha çox dilçiliyə aiddir. Əslində obrazlılıq-geniş mənada obrazlı dil, obrazlı ifadə olmadan bədiilik-bədii üslub haqqında danışmaq olmaz. Obrazlı ifadə nəinki bədii obrazın daxili aləmini açır, habelə müəllif üslubunu müəyyənləşdirir, bədii dili zənginləşdirir, insanın bədii zövqünü zənginləşdirir.

Bədii obraz yaradılmasında sözlərin qarşılıqlı təsiri üslubiyyatda çoxdan ümumi “trop” adı ilə işlədilir.

Beləliklə, elə leksik təsviri-ifadə vasitələri “trop” adlandırılır ki, onlarda sözlər və ya söz birləşmələri məcazi mənada işlədilir.

Təsviri-ifadə vasitələri kimi troplar hələ qədim klassik zamanlardan diqqəti cəlb etmişdi və təfərrüatı ilə ritorika, poetika və digər humanitar elmlərdə təsvir olunmuşdur. Onların bütün xırdalığı ilə təsviri, daha doğrusu, təsnifatı çoxdan verilmişdir.

Tropların məğzi bundadır ki, onlar anlayışları müqayisə etməkdə işlədilir, leksik vahidin ənənəvi işlədilməsi vasitəsilə təqdim olunur və təsvir olunur, bu hadisələr tərəfindən bədii nitqdə verilən anlayışlar xüsusi üslubi funksiyalar daşıyır.

Troplar köməkçi olsa da, mətnin izahında mühüm rol oynayırlar, lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, onlardan danışan üslubi təhlil mətnin sintezinə xidmət etməlidir və heç bir vəchlə yalnız tropların anlaşılmasına xidmət etməlidir.

Tropların müxtəlifliyi və onların müxtəlif funksiyaları təbiidir ki, uyğun olaraq müxtəlif təsnifatlar da yaratmışdır. Ən vacib troplara metafora, metanomiya, sinekdoxa, kinayə, hiperbola, litota, şəxsləndirmə, antiteza və oksimoron aiddir [13, s.88].

Alleqoriya və perifraz bir qədər bunlardan fərqli olub tərsinə metafora və ya metanomiyanı yaradırlar.

Tropların müxtəlifliyi problematikayı müasir elmdə yeni bir tərzdə öz izahını tapır ki, bunlar da dil normasından müəyyən qədər fərqlənmədə öz əksini tapır və yarımışarələnmiş ifadələr, quruluşlar adı altında çağdaş tədqiqatlarda uğurla işlədilir [27, s.92].

Yarımışarələnmiş (poluotmeçennıe) o strukturlar adlandırılır ki, onlarla leksik (*once below a time*) və ya qrammatik (*chips of when*) uyğunluq pozulur. Bunlara aşağıdakı çox işlənən misalları aid etmək olar: *grief ago, a farmyard away, all the sun long, a white noise, the shadow of a sound a pretty how town, little whose, he danced he did, for as long as forever is* və s. N.Xomskinin məşhur misalı olan *“Colorless green ideas sleep furiously”* strukturu qrammatik qaydalara uyğun

olaraq qurulmuşdur, lakin leksik uyğunluq qaydalarını pozur və təhlil edir. Üslubi-nöqteyi nəzərdən “*Colorless green ideas sleep furiously*” cümləsi heç cür mənasız adlana bilməz, çünki məlum olduğu kimi, hər bir ad özündə informasiya yükü daşıyır. Deməli, burada uyğunluq məsələsi təhrif olunmuşdur.

Ənənəvi üslubiyyat terminləri ilə bu misalı oksimoron zəncirləri adlandırmaq olardı. Söz və söz birləşmələrinin əlaqə fiqurlarını tədqiq edən M.D.Kuznets və Y.M.Skrebnev “Стилистика английского языка” adlı dərs vəsaitində yazırlar: “Əlaqə fiqurları xüsusi, bilərəkdən təşkil olunmuş söz və söz qruplarının elə mənə əlaqələrini bildirirlər ki, bunlar bir kontekst daxilində mövcud olub, ya sözlər, ya da nitq vahidindən ibarət olurlar.

Belə əlaqələr aşağıdakı kimi olur: eynilik əlaqələri (sinonimlik əlaqələri (sinonimlik, evfemizm və perifrəzalarda istifadə etməklə); əkslik əlaqələri (antiteza, oksimoron və kinayədən istifadə etməklə); qeyri-bərabərlik əlaqələri (söz mənasının yüksəlməsi və sözlərin bir-birindən uzaqda, seyrək yerləşdirilməsi ilə) [46, s.27].

Antiteza və kinayə oksimoronla eyni bir əksliyə daxil olduğu üçün biz onları bir sırada öyrənməyə məcburuq, çünki onları ayrı-ayrılıqda öyrəndikdə hansı birincisinə müəyyən xüsusiyyətləri toxunulmamış qala bilər.

Antiteza və ya əkslik iki anlayışın elə bir müqayisəsidir ki, onun nəticəsi, müqayisədən fərqli olaraq, onlar arasındakı oxşarlığı deyil, fərqləri üzə çıxarır.

Antitezanın üç variantını göstərmək olar:

a) Öz mənalarına görə bir-birinə əks olan iki söz eyni bir nitq bütövü çərçivəsində (söz birləşməsi cümlə və ya genişləndirilmiş söyləm) nitqin eyni bir predmetini səciyyələndirir. Bu üsulun işlədilməsindən məqsəd nitq predmetini səciyyələndirən mürəkkəb və əkslik anlayışını göstərməkdir. Buna misal olaraq Ç.Dikkensin “İki şəhərin nağılı” əsərinin giriş hissəsini göstərmək olar. Buradakı antitezanın işlənməsinə baxaq:

*It was the **best** of times, it was the **worst** of times, it was the age of **foolishness**, it was the epoch of **belief**, it was the era of **incredulity** it was the season of **night**, it was the season of **Darkness**, it was the spring of **hope**, it was the winter of **despair**, we had **everything** before us we had **nothing** before us... On the light and **in front** and*

behind... [65, s.430]

b) Nitqin iki müxtəlif predmeti onlara görə məntiqi qarşılıqlı asılılıq ifadə olunanda (bu, fəza (məkan), zaman və ya səbəb-nəticə münasibəti ola bilər), kəskin şəkildə fərqlənən səciyyə qazanmış olurlar; bununla onların bir-birinə olan uyğunsuzluğu və ya bərabərsizliyi göstərilir, hadisə və ya hərəkət nitq predmetinə çevrilir:

*His fees were **high**, his lessons were **light**...* [71, s.187]

c) İki bir-birinə əks olan nitq predmeti hər biri özünəməxsus olan keyfiyyət, hərəkət və s. görə öz xüsusi səciyyəsini kəsb etmiş olur.

*For the old **struggle-mere stagnation**, and in place of **danger and death**, the **dull monotony** of security and the **horror** of an unending decay!*

Qeyd etmək lazımdır ki, əksliyin əsas leksik ifadəsi kimi antonimlərdən istifadə götürülməlidir, antonimlər isə məlum olduğu kimi əksmənalı sözlərdir (məs., yuxarıda bax: *danger-security, life-death, empty-occupied*). Lakin bu vacib deyildir; əksmənalılıq təmiz situativ xarakterli də ola bilər və onda onun leksik əsasında müstəqil antonimlər durmur (məsələn, yuxarıdakı misala bax: *high-light*).

Əksmənalılıq yalnız bədii ədəbiyyatda deyil, gündəlik nitqdə də rast gəlinən xüsusiyyətdir, buna əksər hallarda sabit söz birləşmələrinin istifadəsində rast gəlinir, məsələn: *now or never; dead or alive; sooner or later; yes or no; in black and white*.

Üslubi antiteza, əlbəttə, yalnız təsirli stilistik üsul deyildir: dilin bütün başqa ifadə vasitələri kimi, o da nitqin daxili ideya məzmununun sözlə ifadəsidir.

Kinayə söz, söz birləşməsi və ya cümlələrin deyiləndə, ifadə ediləndə olduğunun əksini bildirməsidir; o bilavasitə bu söz, söz birləşməsi və ya cümlədə işlədilməsidir (işlədilir) və nitq predmetinin səciyyəsinin tənqidi-qiyətləndirmə meyarıdır, bu məqsədlə (tənqid) üçün istifadəsidir. Beləliklə, kinayə söz mənasının elə bir məcazi ifadəsidir ki, o, ifadə formasının əksliyinə əsaslanır və fikrin məzmununu bu yolla ifadə edir. Məsələn, Dikkans işçi emalatxanalarındakı qeyri-insani şəraiti təsvir edərək, söyləyir:

*What a **noble** illustration of the **tender** laws of this **favoured** country! - They let the paupers go to sleep* [65, s.354].

Eşidənlər tərəfindən kinayənin real anlaşılması üçün, tonun dəqiqliyi çox vacibdir, bəzən burada mimika və jestlər də işə yaramır və bunlarla deyilənlərin əksi ifadə olunur. Şifahi nitqdəki kinayəli intonasiya bilavasitə danışanın fikrinin əsil məzmunu haqqında işarə verir. Əlbəttə, yazılı nitqdə belə fonetik ifadə vasitələri verilmir.

Bəzən intonasiyanı vermək üçün dırnaqcıq işarəsindən, kursivdən istifadə edilir. Lakin hər şeydən öncə kinayə situasiyadan anlaşılır və ya müəllifin ümumi fikrindən başa düşülür, digər halda bədii əsərin iştirakçısının səciyyəsinə aydın olur ki, yeni onun nitqindən aydın olur, anlaşılır.

B.Şounun “*Man and Superman*” əsərində (pyesində) obivatellər bir yerə cəmləşib ləkələnmiş bir qızı öz dairələrindən kənar etmək üçün onu rüsvay edirlər:

Tanner: Where is she?

Anne: She is upstairs.

*Tanner: What! Under Ramsden's sacred roof! Go and do your miserable duty, Ramsden. Hunt her out into the street. **Cleanse your threshold from her contamination. Vindicate the purity of your English home. I'll go for a cab.***

Əgər bu sözlərin kimə aid olduğunu bilməsək, onun intonasiyasını eşitməsək, dinlədiklərimizin hamısının doğru olduğuna inanmaqdan başqa çarəmiz qalmır. Lakin həmin bu surətin başqa sözlərini də dinlədikdən sonra baş verənlərə onun həqiqi münasibəti aydınlaşdırır: *...instead of **admiring** her courage and rejoicing **in her instinct... here you are... all pulling long faces..***

Yenə də bir misala müraciət edək: *I looked at the First of the Barons. He was eating salad-taking whole lettuce on his fork and absorbing it slowly, rabbit-wise-a fascinating process to watch.*

Yuxarıda göstərilən parçalarda kinayə xeyli sadə formada öz təzahürünü tapır; bu, necə deyərlər, birbaşa anlaşılan kinayədir. Lakin kinayənin daha mürəkkəb növlərinə də tez-tez rast gəlmək olur. Bu elə bir kinayədir ki, xarici əlamətləri yoxdur, müəllifin və oxucunun öz savadını göstərməyə, təxəyyülünü işlətməyə məcbur olduğu bir ədəbi prosesdir. Hətta bəzən oxucunun nəticə çıxarmalı olduğu bir cümlə deyil, müəyyən bir mətn kəsiyidir. Bu müəllif təqdimatı gizli mətnaltı məqamları

aşkara çıxarmağı oxucunun öhdəsinə buraxır.

Nitq fiquru kimi, kinayə nəyin haqqında söhbət getdiyinə gülüş-qiymətləndirici münasibət bildirilir.

Oksimoron elə bir tropdur ki, bir-birinə əksmənalı iki sözü birləşdirir, adətən bu sözlər bir-birilə antonim münasibətində olur. Beləliklə, təsvir edilən hal, hərəkət, hadisənin əksliyi, zidd olması meydana çıxardılır.

His honour rooted in dishonour stood and faith unfaithful kept him falsely true.

İngilis şeiri və nəşrində oksimoron demək olar ki, həmişə işlədilmişdir.

E.Spenser XVI əsrdə yazırdı.

And painful pleasure turns to pleasing pain.

Bizim zəmanəmizdə də görkəmli şair Oden “Yetsin ölümünə” şeirində yazır:

With the farming of a verse,

Make a vineyard of the curse,

Sing of human unsuccess

In a rapture of distress.

Oksimoron xarakteroloji funksiyada geniş işlədilir. Məsələn, ingilis şairi və tənqidçisi Spender E.Hemenqveyin “Fiesta” əsərinin obrazı olan Ceykin ziddiyyətli xarakterini araşdırmaq onu “*self-consciously unself conscious, boastfully modest and he-man*” adlandırır.

Oksimoronun işlədilməsində leksik aydınlığın pozulması semantik uzlaşmanın yoxluğu ilə deyil, ziddiyyət ilə müşayət olunur. *Faith – unfaithful; falsely – true; rapture – distress* tipli cütlər ümumi semalara malikdirlər, lakin eyni zamanda əkslik semaları da daşıyırlar. Həm rapture, həm də distress sözləri çox güclü həyəcan bildirirlər, amma birincidə həyəcan emosiyası yüksək dərəcədə xoş olduğu halda, ikincidə yüksək səviyyəli əzab bildirilir.

Digər tərəfdən, yarımışarələnmiş strukturun irəlicədən söylənə (izah oluna) bilməməsi semantik uzlaşmanın olmamasına da əsaslanıla bilər. Məsələn:

He had a face like a plateful of mortal sins.

“*A plateful of mortal sins*” ifadəsi semantik cəhətdən uzlaşmadan məhrumdur, çünki birinci tərkib hissə adətən yeməyə aid edilir, ikinci isə mücərrəd dini-etik sferaya aiddir. “*Terribly smart*”, “*harmfully beautiful*” və s. tipli danışmaq (şifahi nitq) oksimoronlarında semantik uzlaşma heç olmaya ola bilər, çünki burada birinci element öz denotativ leksik mənasını itirmiş, yalnız konnotativ ekspressivliyini saxlamış və gücləndirmişdir.

Leksik işarəliliyin pozulması uzusun (istifadəsinin) pozulması sayəsində də baş verə bilər: *worst friend, best enemy*. Məntiqə görə əgər insanın yaxşı dostu olursa, niyə pis dostu olmur? Lakin “*worst friend*” birləşməsi yarımişarələnmiş hesab olunur.

Oksimoron əsasən o hallarda işlədilir və ya nitq predmetinin mürəkkəb təbiətini göstərmək gərək olur. Məsələn, Şekspir sevginin gizli ziddiyyətlərindən söhbət açaraq filosofcasına danışan Remeonun nitqinə paradoksal oksimoronlar atəşfəşanlılığı verir:

...*O brawling love! O loving hate!*

O anything! Of nothing first, create.

O heavy lightness! Serious vanity!

Mis-shapen chaos of well-seeming forms!

Oksimoron antitezadan onunla fərqlənir ki, burada vahid bir söz birləşməsi məlumdur: antitezada isə belə birləşmənin sayı ən azı iki ədəd olmalıdır. Beləliklə, Wordsworth-ün aşağıdakı sətirləri antitezadır:

...*In that sweet mood when pleasant thoughts*

Bring sad thoughts to the mind.

“Verbal Struktur” adlanan işləmələrə də rast gəlinir, məsələn, “*to shout mutely*” (I.Shaw) və ya “*to cry silently*” (M.Wilson).

Beləliklə, oksimoron elə bir üslub vasitəsidir ki, burada nitq predmetinə elə əlaməti keyfiyyət, hərəkət, vəziyyət şamil edilir ki, onlar təyin olunan predmetin təbiətinə zidd olur. Oksimoron ən çox o hallarda işlədilir ki, nitq predmetinin mürəkkəb təbiətini və ya əksliyini, nəyə isə ziddiyyətini göstərmək lazım olsun.

Bədii temporal quruluşunun şərhə məsələsinə keçməzdən əvvəl müasir çex alimləri F.Danış və K.Gauzenblasın belə bir fikrini yada salmaq istərdik ki, mətnin quruluşunda dil vasitələri ilə yanaşı başqa vasitələr də iştirak edir ki, bunları da adı

çəkilən alimlər “tektonik” adlandırırlar. Bu termin dil, paradil və tematik vasitələrin müxtəlif üsul və yollarını əhatə edir. onlar qrammatik vasitələrin ümumiliyinə malik deyillər, onların işlədilməsi ünsiyyətin şəxsi şərtlərindən asılıdır. Danış və Gauzenblas belə elementar tektonik vasitələrə təkrar, qradasiya, kontrast, emfaza və s. aid edirlər.

Elmi mətnlərdə işlədilən kateqoriyalar bədii mətnlərdə işlədilən kateqoriyalardan nomenklatura və onlarda işlənən vasitələrin xarakterinə görə fərqlənirlər. Məsələn, elmi mətn üçün gizli mətn (podtekst) kateqoriyası xarakterik deyildir. ona yalnız bədii mətnlərdə rast gəlinir. Elmi mətnin kateqoriyalarının ifadə olunma vasitələrinə, eləcə də funksional semantik kateqoriyaların ifadə vasitələrinə xasdır. Bədii mətnin kateqoriyalarının ifadə vasitələrinə leksik və qrammatik vasitələrin sistemindən savayı, həm də üslubi vasitələr, realiyalar, mətnin kompozisiyası daxildir.

Funksional-semantik kateqoriyalardan (temporallıq, növ (aktiv və passiv növlər), şəxslilik) fərqli olaraq bədii mətnin kateqoriyaları öz quruluşlarının nüvəsi üçün morfoloji kateqoriyaları heç də məcburi işlətmirlər. Burada asılılıqlar daha mürəkkəb, daha hərəkətlidir. Bədii mətnin kateqoriyaları arasında tam izomorfizm (oxşarlıq) yoxdur.

Funksional-semantik temporallıq kateqoriyası ilə bədii zaman kateqoriyasını müqayisə edək. Yuxarıda göstərildiyi kimi, temporallıq funksional-semantik kateqoriyasının nüvəsi, həm də elmi nəsrə zaman kateqoriyasının nüvəsi növ-zaman formalarının mikrosistemidir. Periferiya, zaman leksik göstəriciləri, vasitəli fel formaları, məsdərin modal feillərlə birləşməsindən təşkil olunur.

Bədii zaman kateqoriyası başqa cür modelləşir. Bədii və qeyri-bədii ədəbiyyat arasındakı əsas antonomiya şampın təkrar olunması əksiliyindən bədii formanın dil vasitələrinin konservatizminə nisbətən nadirliyindən, fərdiliyin sistemliliklə, implisitliyin eksplisitliklə əksliyi mətnin kateqoriyalarına və xüsusən bədii zaman kateqoriyalarına şamil edilir.

Bədii zamanın qarşılıqlı təsirində olan müxtəlif səviyyələrin kompleksinin köməyi ilə modelləşir. Bunlara kompozisiya, leksik sistem müxtəlif növ təkrarlar, üslubi vasitələr və s. daxildir.

Əsərin kompozisiyası bədii zamanın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Sintaktik paralelizm iki əsas əks zaman layının ifadəsinə kömək edir.

One day in my young youth at high summer, lolling with my lovely companions upon a haystack I found a needle.

One Saturday in recent years I was mooching down the Portobello Road, threading. Among the crowds of markers on the narrow pavement when I saw a woman.

Uzaq təkrar müəyyən mənada iki zaman planını birləşdirən vasitə kimi çıxış edir. Bir zaman layından digərinə keçid üçün leksik vasitələrdən (vahidlərdən) istifadə edilir. Bunlar zaman bildirən leksik vahidlərdir:

One day in my young youth; One day in recent years.

Burada paralelizmin və antite-zaman birliyindən istifadə edilir. Zaman perspektivinin ümumiliyi ondadır ki, bu cümlələrdən hər biri nəqletmənin laylarına xidmət edir. Fərq ondadır ki, bu layların biri uzaq keçmiş, digəri indini əks etdirir. Antiteza yalnız mətn bütövü vasitəsilə dərk edilir. Müxtəlif səviyyə vahidlərinin qarşılıqlı əlaqəsi, kompozisiyanın, üslub vasitələrinin (sintaktik paralelizm uzaq təkrar) işlənməsi bədii zaman sahə strukturunun mürəkkəbliyindən xəbər verir.

İngilis dilinin sintatik üslubi vasitələri dilçiliyin ən aktual problemlərindən biri hesab olunur. İfadəli vasitələrə dair problemlə çox saylı həm yerli, həm də xarici alimlər məşğul olmuşdurlar və olurlar: İ.R.Qalperin (1958), Yu.M.Skrebnev (2002), İ.V.Arnold (1990), M.Hüseynzadə (2008), Y.Seyidov (2010). Hal-hazırda sintaktik üslubi vasitələrlə məşğul olan alimlər A.V.Kiselev (2011), TT.V.Repnina (2014), N.M.Razınkina (2014) və başqalarıdır. Xarici alimlər də bu məsələ ilə yaxından məşğul olurlar. Onlar arasında xüsusilə C.Liçi (2009) qeyd etmək olar.

Tədqiqatçılar hələ antik zamanlardan nitqi bəzəyən müxtəlif üsullara maraq göstərirdi. Belə ki, ilk dəfə Qorqius və Aristotel nitqi bəzəyən üslubi vasitələrin təsnifatını vermək cəhdini etmişdirlər. Ənənəvi olaraq bu cür vasitələr "nitq fiqurları" adlanırdı. Sonralar onları troplara və fiqurlara ayırdılar. Trop anlamı altında "söz mənasının dəyişməsi, sözün məcazi və başqa mənada istifadəsi termini başa düşülür".

İlk öncə qeyd etməliyik ki, üslubi vasitələr və ifadəli vasitələr kontekstdən asılı olaraq oxşar və fərqli hadisələri bildiren terminlərdir. Həmin anlamları ayırmaq kifayət qədər çətindir. Lakin bəzi tədqiqatçılar üslubi vasitələr və ifadəli vasitələr arasında dəqiq sərhəd qoymaq (ayırmaq) imkanını nəzərdən keçirirlər. Məsələn,

O.N.Lintvar öz məqaləsində qeyd edir ki, *“ifadəli vasitələr və üslubi vasitələr tamamilə sinonimik deyillər. Bütün üslubi vasitələr ifadəli vasitələrə aiddir, lakin ifadəli vasitələrin hamısını üslubi vasitələr hesab etmək olmaz”* [48, s.7].

İfadəli vasitələr anlamı dəqiq təyin edilməyib və müxtəlif alimlər tərəfindən müxtəlif formada traktə edilir. Belə ki, İ.V.Arnold bu anlamı üslubi fiqurlarla əlaqələndirir. T.İ.Silman yazır: *“ifadəli vasitələrə dildə və nitqdə olan bütün vasitələri aid etmək olar (əgər onlar müəllif nitqinin kommunikativ məqsədinə uyğun gəlsə)”* [55, s.3].

İ.B.Qolub və D.E.Rozental yazırlar ki, *“üslubi vasitələrə mətndə ifadəli vasitələrin olmaması da aid ola bilər. Müəllif fiqur və troplardan imtina edərək obrazlı effektin yaranmasına nail ola bilər.”* [39, s.27].

İ.R.Qalperin üslubi vasitə anlamı altında *“dil vahidinin hər hansı bir tipik strukturunu və ya semantik xüsusiyyətini bilərəkdən və düşüncəli gücləndirən üsulu”* başa düşür [36, s.30]. İ.R.Qalperinə görə, *“üslubi vasitələrin fərqli xüsusiyyəti hər hansı bir elementin niyyətli və məqsədyönlü istifadəsidir.”* [36, s.32].

Buna baxmayaraq, İ.V.Arnold “Müasir ingilis dilinin üslubiyyəti” kitabında fikir irəli sürür ki, *“bədi əsər yaradarkən müəllif hər-hansı bir elementin ya ifadəli, ya da ki üslubi vasitə olduğunu düşünmür və müxtəlif üslubi vasitələrdən istifadə edir. Bədi mətni anlayarkən oxucu da həmçinin nadir hallarda bu problem haqqında düşünür.”* Bundan başqa, alim qeyd edir ki, həm “vasitə” sözündə, həm də “üsul” sözündə məqsədyönlü mənalı komponent mövcuddur [27, s.34]. Bundan İ.V.Arnold belə nəticəyə gəlir ki, “üslubi vasitə” və “ifadəli vasitə” terminləri arasında ciddi sərhəd əsassızdır və bu terminlərdən şərti olaraq istifadə edilməlidir [27, s.35].

Biz öz tədqiqatımızda İ.B.Arnoldun bu fikri ilə tam razılaşıırıq və həmin terminlər arasında ciddi sərhəd qoymaqdan imtina edirik. “İfadəli vasitələr”

terminindən başqa “ekspressiv vasitələr”, “bədiifadəli vasitələr”, “obrazlı ifadəli nitq vasitələri”, “obrazlı ifadəli vasitələr” arasında oxşarlıqlar mövcuddur.

Sintaktik ifadəli vasitələrin təsviri üçün həmçinin “sintaktik fiqur”, “nitq fiqurları”, “üslubi fiqurlar” anlamları da tətbiq olunur. “Linqvistik terminlər” lüğəti aşağıdakı tərifini verir: “üslubi fiqurlar söyləmin ifadəliyini gücləndirən nitq oborotu və sintaktik quruluşdur.” Tədqiqatımızda biz “sintaktik ifadəli vasitələr” və “nitq fiqurları” anlamlarını sinonimik hesab edirik və həmin təyindən istifadə edəcəyik.

İfadəli vasitələr nitqi daha parlaq edir, onun emosional təsirini gücləndirir, oxucu və dinləyicinin diqqətini ifadəyə cəlb edir. Nitqi daha da ifadəli etmək üçün yazıçı müxtəlif vasitələrdən istifadə edir: fonetik (səslənmə), leksik (sözlə əlaqəli - leksema), sintaktik (söz birləşməsi və cümlə), frazeoloji (frazelogizmlər), troplar (məcazi mənə). Üslubi vasitələr müxtəlif ünsiyyət sahələrində istifadə olunur: bədiifadəli, publisistik., danışiq və hətta elmi nitqdə və biz də öz tədqiqat işimizdə, müxtəlif sahələrdən nümunələrə müraciət edəcəyik. Rəsmi-işgüzar üslubda ifadəli vasitələrdən, demək olar ki, istifadə olunmur, lakin bədiifadəli ədəbiyyatda ifadəli vasitələrdən daha çox istifadə olunur və onlar xüsusi rola malik olurlar. Bədiifadəli vasitələr müəllifə bədiifadəli obrazın yaradılmasında və oxucuya bədiifadəli əsərin aləminə daxil olmağına və müəllif planını aşkar edilməsində kömək edir [78]. Sintaktik üslubi vasitə hesab olunan təkrarlar, paralelizm, ellipsis, mürəkkəb sintaktik vahid və inversiya bədiifadəli mətnə funksional üsluba aiddir.

Bədiifadəli ədəbiyyatda sintaksis kommunikativ məqsəddən başqa bədiifadəli obrazların yaradılmasında digər vasitələr də estetik funksiyaları da yerinə yetirir. Tanınmış dilçilərin fikrincə, ingilis dilinin sintaksisinin fərqli cəhəti cümlə daxilində sözlərin sərbəst yerdəyişməməsidir. Belə ki, bu üsul sintaksisi daha rahat edir, müəllifə mənə fərqlərinin incəliklərini vermək imkanı yaradan çox saylı sintaktik sinonimlərin yaranmasına imkan yaradır [40, s.153].

Bunun nəticəsində nəinki söz ustalarının istifadə etdiyi bir sıra ifadəli vasitələr yaranır, həmçinin ingilis dilinin müəyyən xüsusiyyətləri də formalaşır [79].

Əslində, sintaksis yalnız xüsusi sintaktik konstruksiyalar, sintaktik element və ya vahidlər hesab olunmur. V.A.Kuxarenkonun fikrincə, “...sintaksis mətnə təcrid

olmayan, lakin sintaktik vahiddə-cümlədə fəaliyyət göstərən dilin bütün obrazlı vasitələrini birləşdirən dil səviyyəsidir” [47, s.385].

Məşhur amerikalı tədqiqatçı Riçard Oman qeyd edir: “Sintaksis üslubu müəyyən edir”. Həqiqətən də, əgər sintaksis nitqin əmələ gəlməsinin əsas başlanğıcıdırsa, istənilən tip ifadə üçün sintaksisin əhəmiyyətini ölçmək mümkün deyildir. Sintaksisin əsas vahidi cümlədir. Məhz cümlədə - onun strukturunda, bitkinliyində, uzunluğunda şifahi və yazılı nitq arasındakı əsas fərq müəyyən edilir. Hələ Aristotel ritorikasında natiqlik nitqinin sintaktik təşkilinin xüsusi vasitələrinin - onun dinləyiciyə təsirinin artırılmasına kömək edən fiqurların geniş təsnifatı verilmişdir. Sintaktik üslubi vasitələrin əksəriyyətinin əsas funksiyası müəyyən ifadə vahidinin ifadədəki, özünəməxsus yerinə görə ön plana çəkilməsidir. Əsərlərdə biz həm daim qüvvədə olan sintaktik amillər (uzunluq, cümlənin strukturu), eləcə də xüsusi təşkil olunmanı - epizodik və fakültativ xarakter daşıyan sintaktik fiqurları görürük.

R ritorik fiqurların nəzərdən keçirilməsi və onlarda özünü göstərən normadan kənarlaşma tiplərinə uyğun qruplaşdırma əsasında təsnifatı ingilis dilinin sintaktik üslubi vasitələrinin təzahürünün mahiyyətini və funksiyasını daha dərinə dərk etmək məqsədi daşıyır. Sintaksisin mövzusu, məlum olduğu kimi, cümlə və söz birləşməsidir. Deşifrə üslubiyyəti üçün, dilçiliyin bu səviyyəsində müəyyən edilmiş hər şeyi nəzərə almaq vacibdir. Buraya sintaktik sinonimiya, yəni mövzu-məntiqi baxımdan təxminən eyni məlumatın fərqli sintaktik konstruksiyalar vasitəsilə fərqli funksional-üslubi və ekspressiv çalar və konnotasiyalar ilə çatdırılması daxildir. Məsələn, feili və feilsiz əmr cümlələrini müqayisə edək:

Come in there! - In there! - What a smile! - Just a smile!

Üslubi effekt sintaktik konstruksiyaların müxtəlif tiplərinin sinonimiyasının müəyyən edilməsinə əsaslanmışdır. Bunlardan biri sintaktik əlaqələrin ənənəvi istifadəsi ilə neytral, digər isə onlara yenidən məna verməklə ekspressiv və emosionaldır. M.D.Kuznets və Y.M.Skrebnevin əsərlərində [46, s.77] ifadənin ekspressivliyini artıran sintaktik quruluşlar onlarda özünü göstərən normadan kənarlaşma tiplərinə uyğun olaraq qruplaşdırılmışdır. Bu müəlliflər tərəfindən təklif edilən prinsipi saxlayaraq biz irəlidə normadan kənarlaşmaları ənənəvi və situativ

baxımdan aşağıdakı qaydada nəzərdən keçirəcəyik. Elementlərin qeyri-adi yerləşdirilməsi, yəni ilk növbədə, müxtəlif inversiya növləri.

Məzmun cəhətdən yeni məlumat daşımayan elementlərin (təkrarın müxtəlif növləri) tətbiqindən danışıarkən qeyd etməliyik ki, məntiqi cəhətdən zəruri elementlərin ötürülməsi: asindeton, ellipsis, bilərəkdən üzərindən keçmə, apoziopzis və s. Cümlənin qapalılığının pozulması: anakoluf, əlavə konstruksiyalar [81].

Məlumdur ki, cümlə, onun tipləri və başlıca olaraq, ifadənin ayrı-ayrı hissələri arasındakı əlaqənin xarakteri haqqında elm tarixən ritorika sahəsində meydana çıxmışdır və yalnız nisbətən daha sonra qrammatikanın tədqiqat obyektinə çevrilmişdi. Ritorikada, başlıca olaraq, cümlə üzvlərinin mövqeyi problemi (inversiya) və ifadənin mürəkkəb hissələrinin quruluşunun xarakteri (təkrarlar) nəzərdən keçirilirdi.

Qrammatika sahəsində cümlə haqqında elm cümlə üzvlərinin sintaktik əlaqələri problemini və cümlələr arasında qarşılıqlı əlaqə problemini ön plana çəkərək, tədqiqat materialını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirdi.

Dilin üslubu dilin sintaktik ifadə vasitələrini və ifadənin xüsusi təşkilini formalaşdıran, belə ifadəni şərti olaraq "neytral" formada adlandırdığımız ifadədən fərqləndirən sintaktik üslubi vasitələri öyrənir.

Sintaksis sahəsində üslub və qrammatika, normadan kənarlaşma və norma arasındakı sərhəd morfolojiya və ya söz düzəltmədə olduğundan nisbətən daha az aydındır [76].

Əslində, inversiya problemi həm qrammatikada, həm də üslubiyyatda nəzərdən keçirilir. Belə ki, “Only now am I making up my mind to come here” tipli konstruksiya qrammatika kurslarında üslubi inversiya, üslubiyyat kursunda isə qrammatik inversiya (məhdudlaşdırıcı zərflərin başlanğıc mövqeyi zamanı sinonim variantına yol vermədiyi üçün) adlanır.

Eynilə, “It was...that” tipli konstruksiyada həm qrammatikada, həm də üslubiyyatda emfatik konstruksiya, yəni ifadənin bir hissəsinin məntiqi və ya emosional baxımdan fərqləndirilməsi vasitəsi kimi xidmət edir [76].

Bu baxımdan, professor Q.Vinokurun aşağıdakı ifadəsini qeyd etmək yerinə düşərdi: “*Burada, yenə də, yeni materiallar deyil, yeni əlaqələr yaranır, çünki*

nitqin sintaktik tərəfi bütövlükdə qrammatik formaların məlum birləşməsindən başqa bir şey deyildir və bu mənada, mühüm dərəcədə qeyri-materialdır. Ona görə də, sintaktik əlaqələr nitqin elə bir tərəfini əks etdirir ki, burada demək olar ki, hər şey sadəcə hazırların təkrarı deyil, yalnız gerçəkləşdirilə bilən imkanları, potensialları aktualizasiyasını özündə əks etdirir, xüsusən də, poetik, həm də məzmun nitq kontekstində” [35, s.15-16].

Dilin normasının təyini üslubiyyatın sintaktik vasitələrinin təbiətini anlamaq üçün mühüm dərəcədə zəruridir. Məlumdur ki, dilin norması tarixi kateqoriyadır. Onun müəyyən edilməsi bəzən olduqca uzun müddət davam edən və uzun müddət davam etməsi səbəbindən heç də bütün mərhələlərdə verilən normanın sərhədləri haqqında aydın təsəvvürlər yaratmayan prosesi özündə əks etdirir.

Dilin norması dedikdə, onun ədəbi dildə inkişafının hazırkı dövründə bərqərar olmuş fonetik, sintaktik, üslubi istifadə qaydalan başa düşülməlidir, hansı ki, bu qaydaların pozulması səhv kimi deyil, fərdi bilərəkdən kənarlaşmaların təzahürünün nəticəsi kimi hiss olunur.

Akademik V.V.Vinoqradov bununla bağlı yazır: *“Norma nə qədər qəti və sabitdirsə, ondan üslubi cəhətdən bəraət qazandırılan kənarlaşmalar da bir o qədər parlaq və ifadəlidir və dilin üslubi inkişafı və üslubi differensiasiyası prosesi də o qədər intensivdir.” [32, s.15-16]. Akademik V.V.Vinoqradovun bəhs etdiyi “Bəraət qazandırılan kənarlaşmalar” professor Q.Vinokurun “gerçəkləşən imkanlar”, “potensialın aktualizasiyası” adlandırdığı ilə faktiki olaraq eynidir [32, s.8].*

Artıq qeyd edildiyi kimi, normadan kənarlaşmanı səhv kimi nəzərdən keçirmək olmaz. Məhz canlı dil proseslərinə əsaslanan bu cür kənarlaşmalarda müəllifin fərdi yaradıcılıq tərzini özünü göstərir. Əgər müxtəlif yazıçıların fərdi bədii üslubunda bu cür kənarlaşma tez-tez istifadə edilərsə, o, dilin üslubiyyatında, daha sonra isə bu cür kənarlaşmaların istifadəsinin müəyyən və qəti normalarının təkmilləşdirilməsində və qrammatika sahəsində mövcudluq hüququ əldə edərək tədricən tipləşdirilə bilər. Ona görə də sintaksisdə qrammatika və üslubiyyat arasında aydın demarkasiya xəttinin qoyulması çətin, bəzən isə qeyri-mümkündür.

Dildə və cümlənin sintaktik quruluşunun sintaktik ifadəlilik vasitələrinə əsaslanan üslubi vasitələrində sintaktik ifadəlilik vasitələri problemi özlüyündə cümlənin intonasiya bitkinliyi problemi ilə sıx əlaqəlidir. Bu baxımdan, professor Peşkovskinin aşağıdakı fikrini qeyd etmək yerinə düşərdi: “... *İntonasiya vasitələri ... bir növ dilin qrammatik səthində dolaşırlar: onlar istənilən formal substratın üzərinə yığıla bilirlər...*” [51, s.107].

Daha sonra, dilin sintaktik ifadəlilik vasitələri və sintaksisin üslubi vasitələri problemi sözün geniş anlamında predikasiya problemi, yəni cümlədə hazırkı və yeni, məlum olan və xəbər verilən problemi ilə də sıx əlaqədədir. Məlumdur ki, ingilis dilində “neytral” ifadə formasında sözlərin adi ardıcılığı belədir: mübtəda, xəbər, daha sonra isə ikinci dərəcəli cümlə üzvləri. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, mübtəda adətən məlum olanı bildirir, onun ardınca gələn cümlə üzvləri isə yeni məlumatı xəbər verirlər. Lakin ingilis dilində artıq bu cür hallar tamamilə qrammatikləşmişdir və birinci yerdə digər cümlə üzvləri gəlir, mübtəda isə digər yerə keçirilir. İki cümləni müqayisə edək:

“Looking out of the window they were ready to cry out...”

“They were ready to cry out sitting at the window. ”

Burada yeni (“standing” və s.) mübtəda qrupundan qabaqda gəlir, lakin bununla, qabaqda gələn qrup hazırkına çevrilmir və ifadədə yeni olaraq qalır. Yalnız müəllifin yeni olanı daha artıq fərqləndirmək, xüsusi nəzərə çarpdırmaq istəyi cümlə üzvlərinin bu cür yerdəyişməsinə gətirib çıxarır. Eyni zamanda, bir maraqlı məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, bu cür sintaktik quruluş cümlənin xüsusi intonasiya bitkinliyi zəruriyyətini yaratmır. Xəbərin birinci yerdə dayanması özlüyündə bu xəbəri fərqləndirir. Lakin bu amilləri ifadənin məzmunu ilə təşəkkül tapan xüsusi intonasiya bitkinliyi ilə qarışdırmaq lazım deyildir.

Sözlərin inversiyalı ardıcılığına qayıdaq. İnversiya anlayışının özü cümlənin qeyri-emfatik quruluşunun emfatik quruluş ilə, “neytral” formanın üslubi forma ilə, “normanın” “kənarlaşma” ilə qarşılaşdırılması nəticəsində yaranmışdır. Vəzifəsi cümlənin hansısa üzvünün, ifadənin hansısa hissəsinin fərqləndirilməsindən ibarət olan söz ardıcılığını mövcud normalardan kənarlaşma kimi nəzərdən keçirilməsi və

inversiya adlandırılması qanunauyğundurmu? Biz, cümlə quruluşunun sintaktik tipləri bölməsində dilçilikdə bərqərar olmuş bu cür terminologiyanın qanunauyğun olmayan, dilin həqiqi faktlarını təhrif edən, dilin sintaktik normalarının inkişafı və təşəkkülünün müxtəlif üsullarına zidd olduğu qənaətdəyik. Mahiyyət etibarilə, burada nitqin yazılı və şifahi növlərinin ifadə bitkinliyinin, onların qarşılıqlı asılılıq və qarşılıqlı əlaqəsinin müxtəlif üsullarından söhbət gedir. Burada bir tərəfdən emosional-emfatik nitqin, digər tərəfdən isə məntiqi-emfatik nitqin müəyyən üsullarının tipləşdirilməsi, ümumiləşdirilməsi və kristallizasiyası prosesi xüsusilə aydın görünür.

Sintaktik ifadəli vasitələrin müxtəlif tiplərinin və üslubi sintaksisin müxtəlif vasitələrinin konkret misallarda nəzərdən keçirilməsi burada qeyd edilən fikri əyani şəkildə izah edir.

Sintaksis nitqin formalaşmasının əsas başlanğıcıdır. İstənilən tip ifadə üçün onun əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi çətindir. Sintaksisin mövzusu cümlə və söz birləşməsidir. Onun strukturuna, uzunluğuna və bitkinliyinə baxaraq, dinləyiciyə təsirin artırılmasına kömək edən vasitələri görmək olar.

Sintaksisin öyrənilməsi məsələsi ilə İ.R.Qalperin, İ.V.Arnold, A.N.Moroxovski kimi dilçi alimlər və digərləri məşğul olublar [77].

Bədii mətn üçün, müxtəlif üslubi vasitələrin, o cümlədən gücləndirmənin effekti üçün sintaktik vasitələrin istifadəsi xarakterikdir. Əsas üslubi vasitələrin arasında inversiya, paralelizm, ellipsis, mürəkkəb sintaktik bütöv, inversiya, paralel konstruksiyaların növü kimi xiazm, tədricən artma, retardasiya, təkrar fərqləndirilir. Bundan başqa, danışanın və personajın planı da vacibdir, burada, həmçinin üzərinə müəyyən üslubi yük düşən vasitəli-vasitəsiz nitq xüsusilə fərqləndirilir.

Bütün bu vasitələr həm poeziya, həm də nəsr üçün xarakterikdir, lakin əgər poeziyada bu vasitələrin başlıca məqsədi müəyyən ritmin əmələ gəlməsidirsə, nəstdə onlar emosional ekspressivlikdən tutmuş personajın nitqinin xarakteristikasına qədər müxtəlif funksiyaları yerinə yetirirlər.

Bədii mətnlərdə sintaktik üslubi vasitələrin istifadəsi bir neçə vəzifəyə xidmət edir: 1) personajların emosiyalarının təsviri; 2) personajların nitqinin xarakteristikası;

3) müəllifin əsərin qəhrəmanlarına münasibəti; 4) gücləndirmə funksiyası; 5) mətnin ritmik təşkili.

Birinci bəndə misal kimi baş qəhrəman Soms Forsaytın nitqindən aşağıdakı hissəni göstərmək olar. Məsələn:

“The smoldering jealousy and suspicion of months blazed up within him. He would put an end to that sort of thing once and for all; he would not have her drag his name in the dirt! If she could not or would not love him, as was her duty and his right – she should not play his tricks with anyone else! He would tax her with it; threaten to divorce her! That would make her behave; she would never face that” [68, p.56].

Burada yazıçı qəhrəmanın daxili vəziyyətini və emosiyalarını göstərmək üçün təsviri nitq tətbiq edir. Soms öz həyat yoldaşı İreni öz mülkiyyəti hesab edir və onun başqasına məxsus olmasına yol verməz. Verilən hissədə çoxlu nida cümlələri vardır, həmçinin ikinci cümlədə emosional yük daşıyan təkrar da görmək olar. Axırdan ikinci cümlədə isə tədricən artmadan (climax) istifadə edilmişdir. Məsələn:

“No he didn’t regret it. Now that the first step towards reconciliation had been taken, the rest would be comparatively – comparatively...He rose and walked to the window. His nerve had been shaken” [68, p.61].

Bu hissədə bilərəkdən üzərindən keçmə adlanan üslubi üsul tətbiq edilmişdir. Burada onun funksiyası insan həyəcanını göstərmək imkanından ibarətdir. Məsələn;

“He entered, pale, his hands moist with perspiration, dreading to meet her, burning to meet her, ignorant of what he was to say or do”. [68, p.71].

III FƏSİL

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ BƏDİİ MƏTNDƏ FUNKSIONAL ÜSLUBİ VASİTƏLƏRİN LİNGVİSTİK TƏHLİLİ

3.1. Sintaktik üslubi fiqurlar və onların əsas funksiyaları

Təkrar eyni vahidin mətnin müxtəlif hissələrində işlənməsidir. Ən kiçik mətn vahidi olan sadə cümlənin tərkibində eyni sözün iki dəfə və daha çox işlənməsi sadə təkrar adlanır. Sadə təkrarlar əsasən leksik vahidlərin təkrarıdır. Belə təkrar sadə leksik təkrar hesab olunur. Bununla yanaşı, sözdən böyük dil vahidinin də həm cümlə daxilində, həm də mətnin cümlədən böyük vahidləri daxilində təkrarlanması müşahidə olunur. Bu halda təkrarın sadə növü iki sözdən ibarət söz birləşməsinin işlədilməsi ilə əldə edilir. Söz birləşməsi sintaksisin vahididir. Ona görə də söz birləşməsi və ondan böyük vahidlərin təkrarlanması sintaktik təkrar kimi qəbul olunmalıdır.

Sintaktik-konstruktiv və digər təkrar növünə aidliyindən asılı olmayaraq sintaktik təkrarların mətdə işlənməsi yalnız qrammatik hadisə deyildir. Təkrar növləri mətnyaratma funksiyasına malikdir və onlar həm də üslubi vasitə funksiyasını yerinə yetirir. Bu tədqiqat işində növ mənsubiyyətindən asılı olmayaraq sintaktik təkrarların mətnyaratma funksiyaları nəzərdən keçirilir. Bununla belə, mətnyaratma xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi prosesi sintaktik təkrarların ayrı-ayrı növlərinin mətnyaratmada iştirakına ayrılıqda baxmağı da tələb edir.

Təkrar sintaktik üslubi vasitə kimi bədii ədəbiyyatda və ya ekspressiv nitqdə daha çox istifadə olunur. Elmi ədəbiyyatda təkrarın bir neçə növü mövcuddur: anafora, epifora, anadiplosis, dövrəvi təkrar, xiasmus, polisindeton və s. Gəlin hər birini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Anafora eyni sözün, yaxud da cümlənin (və ya onun hissələrinin) əvvəlinin təkrar edilməsindən ibarət olans bədii-üslubi fiqurdur [7, s.81]. Məsələn:

“I can remember the tail slapping... I can remember you throwing me...” [70, s.388]

Epifora eyni sözün, yaxud da cümlənin (və ya onun hissələrinin) konstruksiyasının sonunda təkrar edilməsindən ibarət olan üslubi fiqurdur [7, s.82]. Məsələn:

“They picked up the gear from the boat... No one would steal ... to leave in a boat” [70, s.465]

Dövrəvi təkrar məndə eyni cümlənin əvvəlinin və ya sonunun təkrarlanmasıdır [7, s.83]. Məsələn:

“He always thought of the sea as la mar which is...the moon affects her as it does a woman, he thought” [70, s.288]

Anadiplosis əvvəlki misra və ya cümlənin son vahidinin sonrakı misra və ya cümlənin əvvəlində təkrarlanmasından ibarət bədii-üslubi fiqurdur [7, s.83]. Məsələn:

“The mast was nearly as long as the one room of the shack. The shack was made ...” [70, s.245]

Xiazm (chiasmus) əks paralelizmə əsaslanan iki qonşu farzanın kompleks texnikasıdır, yəni ikinci fraza birinciyə münasibətdə onun əks formasında təkrarlanmasıdır. Məsələn:

“He always thought of the sea... they love her. Sometimes she loves them...” [70, s.366]

Polisindeton həmcins söz, fraza və ya cümlənin bir konstruksiya daxilində təkrarlanmasıdır. Məsələn:

“They spoke of her as a contestant or a place or even an enemy” [70, s.378]

Beləliklə, təkrarların bədii ədəbiyyatda üslubi vasitə kimi əsas rolu müxtəlif söz, fraza və cümlələrə daha emosional və ekspressiv etməkdən ibarətdir.

İngilis dilində də sintaktik təkrarların müxtəlif növləri qeydə alınmışdır. Bu dildə də eyni sintaktik konstruksiyaların təkrarı, bəzi hallarda isə tərkibindəki elementləri tam eyni olmasa da, oxşar olan sintaktik konstruksiyaların təkrarından istifadə edilir. Belə təkrarları R.Niksonun çıxışında görmək olar, məsələn:

“When we listen to the better angels of our nature, we find that they celebrate the simple things, the basic things – such as goodness, decency, love, kindness” [75, s.39].

Verilmiş nümunədə müxtəlif sintaktik təkrarlardan istifadə olunmuşdur. Eynilə təkrarlanan birinci sintaktik konstruksiya “the simple things”, “the basic things” birləşmə-sidir. Bu birləşmə nitqin birinci hissəsində iki dəfə təkrarlanır. Birləşmədən sonrakı sözlərdə fərqlər özünü göstərir: *love, kindness*. Bu baxımdan sintaktik təkrarları feili sintaktik təkrarlar və ismi sintaktik təkrarlar kimi iki qrupa ayırmaq olar.

Feili sintaktik təkrarlarda feil işlənir. İsmi sintaktik təkrarların tərkibində də feil kökü əsasında yaranmış başqa nitq hissələri istifadə oluna bilər. Əlbəttə, bu yeganə söz deyildir. Feillərin hər birinin təkrarlanan sintaktik konstruksiyanın tərkibində istifadəsi mümkündür. Məsələn:

“Let every nation know, whether it wishes us well or ill, that we shall pay any price, bear any burden, meet any hardship, support any friend, oppose any foe to assure the survival and the success of liberty” [73, s.17].

Ümumiyyətlə, aparılmış müşahidə və təhlillər göstərir ki, sintaktik təkrarların iyerarxiyasına nəzər salmaq lazımdır. Komponentlərin sayına görə ən kiçik tərkibli (nominal word-combinations):

Sifət+isim: *pretty woman*;

İsim+sözünü+isim: *brick at the difficulty in understanding*;

İsim+infinitiv: *a book to read*: məsələn, *“This nation, under God, shall have a new birth of freedom; and that government of the people, by the people, for the people, shall not perish from the earth”* [62, s.45].

Feili söz birləşmələri (verbal word-combinations):

Feil+isim: *to give a speech*;

Feil+infinitiv: *to forget to post*;

Feil+feili-ing: *to stop doing*;

Feil+sözünü+feili -ing: *to insist on going*;

Zərf+feil: *completely forgot*;

Feil+zərf: *to forget completely*: məsələn, *“I’ve tried to offer leadership to the Democratic Party and the Nation. If in my high moments, I have done some good, offered some service, shed some light, healed some wounds, rekindled some hope, or*

stirred someone from apathy and indifference, or in any way along the way helped somebody, then this campaign has not been in vain” [72, s.17].

Adcektiv söz birləşmələri (adjectival word-combinations):

Sifət+infinitiv: *nice to meet*;

Sifət+sözünü+isim: *full of water*;

Sifət+sözünü+feili-ing: *fond of reading*: məsələn, “*And unlike the great power conflicts and clear lines of division that defined the 20th century, our effort will involve disorderly regions, failed states, diffuse enemies” [63, s.38].*

Bu birləşmələrin hər biri sintaktik konstruksiyadır. Belə konstruksiyaların mətn daxilində təkrarlanması müvafiq birləşməyə uyğun sintaktik təkrarı göstərir. Söz sintaktik vahid söz birləşməsidir. Məlumdur ki, əsas tərəfin - tabe edən sözün bu və ya digər nitq hissəsi ilə ifadəsinə görə söz birləşmələri üç növə ayrılır: ismi birləşmələr, feili birləşmələr, zərf birləşmələri.

Leksik vasitələri iki qrupa ayırmaq olar: temporal leksikanın sistemi (eksplisit münasibətlərin əks edilməsi) və implisit (gizli) zaman planını əks etdirən vasitələr. Bu leksik vahidlər yalnız kontekstdə temporal məna kəsb edir. Mistik başlanğıc üçün tipli sözlərdən istifadə olunur. Fəza lokalizasiyası tipli ifadə vasitələri (məs. yer adları) də zaman münasibətlərinin verilməsinə xidmət edir: *uşaqlıq çağlarının yeri – Highlands, yeniyetməlik yerləri – Africa, London; qətl yeri – Portobello Road və s. “Phantom, ghost”* tipli sözləri yalnız bir zaman təsvirinə deyil, həm də əlaqəlik məqsədinə xidmət edir:

As I wandered through that part of the house which was in use.

I was not conscious that I.

The needle was taking up any space at all.

I might have been a ghost.

Müxtəlif fokusların ümumiliyi uzaq təkrarlar vasitəsilə həyata keçirilir.

We look lovely (uşaqlıq şəklində, fotosunda görünüş – A.B.) and it was a great day at the time but I would not care for it all over again.

...I don't think we were any of us so lovely as we look in it... each reflecting, fearlessly in the face of George's camera the glory of the world, as if it would never

pass.

Təkrar iki zaman planının sintezini həyata keçirir, həm də zaman dağıdıcı bir qüvvə kimi təsvir edilir. Alçaq fikirlər, gizli ehtiraslar aşkarlanır.

Bədii zaman mexanizminin aşkar edilməsi onun mətnin informativlik, gizli məna və s. kateqoriyaları ilə əlaqəsini göstərir. Onların üzvlənmə xüsusiyyətlərinə baxmayaraq müxtəlif əlaqələr bədii mətnin monolitliyinə gətirib çıxarır. Bu əlaqələrə misal olaraq sintaktik paralelizmi, müxtəlif təkrarları, leksik vasitələrin yenidən mənalandırılması və s. göstərmək olar.

Bədii mətnin temporal quruluşu təkcə ona xas olan sistemdə deyil, həm də zaman münasibətlərini ifadə edə bilən okkazional vasitələrlə də əks oluna bilər. Bəzən okkazional vasitələr mətnə daha güclü funksional yük verə bilər.

Bəzən temporallıq anlayışını verən müəllif keçmiş və indiki zaman formalarını bir-biri ilə qarışdırıb özünəməxsus bir vasitə yaradır. Buna misal olaraq A.Kristinin “The A.B.C. Murders” zamanından bir parçaya müraciət edək:

-Do you care to say where you were yesterday winning, Ascher?

-Yes, yes – I tell you everything, I did not go near Alice. I am with friends – good friends. We are at the Seven Stars and then we are at the Red Dog.

He hurried on, his words stumbling over each other.

Dick Willows – he was with me – and old Curdie – and George – and Platt and lots of the boys. I tell you I do not go near Alice.

Burada keçmiş və indiki zaman formalarının bir-birinə qarışdırılması təkcə həyəcandan irəli gələn bir xüsusiyyət deyil, həm də eyni zamanda istintaqın reallığını əks etdirməyə xidmət edir. Beləliklə, bədii zaman kateqoriyası bədii mətnin oxucu tərəfindən daha asan qavranılmasına şərait yaradır.

Müşahidələr göstərir ki, Past Continuous zaman forması ilə indiki zamanı əks etdirmək də mümkündür.

Sintaktik əlaqə üsulları tərkib hissələrinin struktur-semantik əlaqəsini nəzərdə tutur. Bu planda mətndə yaradıcı amil kimi ilk növbədə təkrarları göstərmək lazımdır.

Mətndəki təkrarlar özünəməxsus bir sistem yarada bilərlər. Belə ki, burada təkrarların ən müxtəlif struktur növlərinə rast gəlmək olur. Təkrar prinsip etibarlı ilə

mətn bütövlü yükə xidmət edən bir üsul kimi üzə çıxır. Misallara müraciət edək. Əvvəlcə anaforik təkrar, əvvəldə gələn növünə baxaq:

*I might as well face facts: **good-bye, Susan good-bye a big car, good-bye a big house, good-bye power, good-bye the silly hand-some dreams.***

Göründüyü kimi, bütün təkrar olunan komponent üzvi şəkildə mətnin quruluşuna daxil olur, həm emosionallığı artırmaq, həm də quruluş nöqtəyinə nəzərindən mətnyaradıcı vasitə kimi çıxış edir. Epiforik təkrarda ardıcıl cümlələrin sonu təkrar olunaraq mətn-yaradıcı vasitəyə çevrilir, mətnin cümlələrini bir-birinə birləşdirir, bərkidir. Məsələn:

*I makeup and **I'm alone** and walk around Warley and **I'm alone**; an I talk with people and **I'm alone** and I look at his face when I'm home and it's dead.*

Ardıcıl təkrar növü bir-biri ilə sıx şəkildə, ayrılmadan dalbadal gələn təkrar növüdür. Qeyd etmək lazımdır ki, belə təkrarlar emfatik cəhətdən hislərin zirvə nöqtəsini yarada bilir. Məsələn:

*I wanted to knock over the table and hit him until my arm had no strength in it, **then give him the boot, give him the boot, give him the boot** – I drew a deep breath.*

Mətnə qəlib təkrar növünə də rast gəlinir. Bu növ təkrarlarda cümlənin əvvəli mətnin sonunda da təkrar olunaraq müəyyən bir qəlib yaradır. Bu təkrarın funksiyası öncə xatırladılmış anlayışın, fikrin aydınlaşdırılmasındadır. Məsələn:

*He **ran away from the battle.** He was an ordinary human being that didn't want to kill or be killed. So **he ran away from the battle.***

Onun “döyüşdən qaçması” ona görədir ki, orta cümlədə verilmiş fikir aydınlaşsın: o adi bir insan kimi nə kimisə öldürmək, nə də özü ölmək istəyir.

Beləliklə, ümumi fikir qəlibə alındığı kimi, həm də ortadakı fikir-cümlə ilə əlaqə yaradılır və mətn bütövləşir, tamamlanır, onun hissələri bir-birinə birləşdirilir, “bərkidilir”. Qeyd etmək lazımdır ki, mətnin hissələrini bir-birinə bağlamaq üçün sözlərdən də istifadə etmək olar, lakin cümlələrdən istifadə olunması fikrin asan çatdırılması üçün daha vacibdir. Mətn yaradan amil kimi təkrarın bir sözdən ibarət olan növünə diqqət edək:

Living is the art of loving.

Loving is the art of caring.

Caring is the art of sharing.

Sharing is the art of living.

Burada təkrarın bir neçə növündən istifadə olunmamışdır. Belə ki, əvvəldə və sonda gələn *living* (yaşamaq) sözü gəlib təkrar yaratdığı kimi, misraların sonunda olan sözlərin digər misranın, yəni özündən sonrakı misranın əvvəlində zəncirvari təkrarı da cümlələrin mətn daxilində bir-biri ilə birləşməsinə xidmət edib sanki mətn bütövünü sementləmişdir. Orada təkrar olunan “*art*” sözü isə hər dəfə bir başqa sözə aid olub onu təyin edərək birləşdirici xüsusiyyət kəsb edir.

Bir-birini “tutan”, “anadiplosis” adlanan təkrarlardan bir budaq cümlənin (və ya cümlənin) sonu digərinin əvvəlində təkrarlanaraq vahid mətn bütövünü yaradır. Məsələn:

“To think better of it”, returned the gallant Blandois, “would be to slight a lady, to slight a lady would be to be deficient in chivalry towards the sex, and chivalry towards the sex is a part of my character”.

Burada anadiplosis söz birləşməsi vasitəsilə yaradılmışdır, aşağıdakı misalda isə o, söz vasitəsilə yaradılmışdır:

“Freeman and slave” carried on an uninterrupted, now hidden, now open fight, a fight that each time ended, either in a revolutionary reconstitution of society at large or in the common ruin of the contending classes”.

Zəncirvari təkrarda birləşdirici vasitə bir neçə dəfə təkrar olunur. Məsələn:

“A smile would come into Mr. Pickwick’s face: the smile extended into a laugh the laugh into a roar, and the roar became general”.

Və ya:

“For glances beget ogles, ogles sighs, sighs, wishes, wishes words, and words a letter”.

Bəzən leksik vasitələrin təkrarı müəyyən monotonluq yaradılmasına xidmət edir ki, bu da yorğunluq, ümitsizlik və s. təsəvvürü yaradır. Məsələn:

“What has my life been? Fag and grind. Fag and grind. Turn the wheel, turn the wheel”.

Təkrarın bu növü də mətn bütövünün koheziyasına xidmət edir. Buna Tomas Hudun “*The Song of the Shirt*” (Köynək nəğməsi) şeirində də rast gəlirik:

Work-work-work!

Till the brain begins to swim!

Work-work-work

Till the eyes are heavy and dim!

Seam, and gusset, and band,

Band and gusset and seam, -

Till over the buttons I fall asleep,

And sew them on in a dream.

Şeirdəki əsas fikir, yəni uzun və yorucu iş, leksik vasitələrlə ifadə olunmuşdur; o qədər işlə ki, “beynin axsın” və “gözlərin ağırlaşdıq duman gətirsin”, “işlə-işlə-işlə!”.

Mətn tərkibində tərkib hissələrini bir-birinə bağlayan əsas vasitələrdən biri də söz sırasıdır. Söz sırası probleminin özünü dərinləndirmək üçün cümləni hökmən müəyyən kontekstdə götürmək lazımdır. Mətn yaradan amillər kimi söz sırası ilə bağlı söz sırasının pozulma halını yəni inversiyanı, sintatik paralelizmi, əksinə paralelizmi-xiazmi və başqalarını göstərmək olar. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, təkrar həm də cümlədə ritm və tarazlıq yaratmaq üçün istifadə edilir. Bu məsələlər özünü paralel konstruksiyalarda göstərir ki, onu da təkrarın sintatik tipi hesab etmək olar. Burada bir neçə ardıcıl cümlənin quruluş təkrarından söhbət gedir. Əlbəttə, paralel konstruksiyalarda bəzən leksik təkrara da yol verilir və bu sintaktik vasitələrlə bir yerdə olduqda daha güclü mətnyaradıcı koheziya əmələ gətirir. Misal müraciət edək:

*There lives at least **one being** who can never change - **one being** who would be content to devote his whole existence to your happiness – **who lives but in your eyes** – **who breathes but in your smile who bears the heavy burden of life itself only for you.***

Yuxarıdakı misalda leksik vasitə – *one being* (bircə məxluq) sonrakı paralel konstruksiyalarda (*who lives but in your eyes – who breathes but in your smile – who bears the heavy burden of life*) açılır, mətn bütövünün koheziyasına səbəb olan paralel birləşmələr isə onu tamamlayır [14, s.165].

Başqa bir misal:

There were, ...real silver spoons to stir the tea with, and real china cups to drink it out of, and plates of the same to hold the cakes and toast in.

İşarə olunan paralel konstruksiyalar mətni birləşdirərək koheziya yaratmışdır.

Əksinə paralelizm, yəni buradakı əksinə söz sırası xiazm adlanır. Məsələn:

*From the others of marriage that feel to her, Dona Clara, deliberately, chose the one that **required her removal to Spain. So to Spain, she went.***

İkinci cümlədəki birinci cümlənin əksinə olaraq söz sırası-xiazm tərsinə təkrar konstruksiya vasitəsilə cümlələrarası əlaqə-koheziya yaratmışdır.

Başqa bir misal:

***Down dropped** the breeze,*

*The sails **dropped down***

[14, s.201].

Burada xiazm həm tarazlıq, həm də koheziya yaratmışdır. Beləliklə, xiazm mətndəki cümlələrin birləşməsinə təmin edən sintaktik üslubu vasitədir. Beləliklə, xiazm sintaktik kəsiklərin birləşməsinə xidmət edən, başqa sözlə desək, sintaktik kəsiklər kimi özünü göstərən cümlələri bir-birinə bağlayan vasitə kimi özünü göstərir. Amma bununla yanaşı, İ.R.Qalperin xiazm anlayışına məntiqi aspektdən də yanaşır, səbəb-nəticə, nəticə-səbəb kimi məzmunların sıralanma qanunauyğunluqlarını da bu üslubi vasitənin tərkibində görə bilir. Əslində xiazmın hər iki tərkib hissəsi paralelizm əsasında qurulur və bu paralelizm əks istiqamətli paralelizmdir.

3.2. Sintaktik paralelizm

Sintaktik paralelizm mətnin müstəqil cümlələrini, onun cümlədən böyük vahidlərini biri-biri ilə bağlayır. Sintaktik paralelizm, ümumiyyətlə paralelizmin bir növüdür. Paralelizm və onun bir növü olan sintaktik paralelizmə dair tədqiqat işləri çoxdur. Paralelizmlə bağlı bir sıra elmi fikirləri təhlil edərək belə bir qənaətə gəlmək olar ki, paralelizm növləri dilin bütün səviyyələrində təqribən aşağıdakı növlərlə təmsil oluna bilər: fonetik səviyyədə - alliterasiya, assonans, ritm və intonasiya, vəzn, bölgü və s.; leksik səviyyədə - omonim, sinonim, antonim, arxaizm, neologizm, dialektizm,

qafiyə, rədif və s.; semantik səviyyədə - məcazın növləri; sintaktik səviyyədə - inversiya, sintaktik paralelizm.

Sintaktik təkrarlarla bağlı sintaktik paralelizmin nəzərdən keçirilməsi vacibdir. Sintaktik paralelizmə dair Azərbaycan dilçiliyində tədqiqat işləri aparılmışdır.

Akademik K.M.Abdullayev sintaktik paralelizmi belə təyin edir: *“Sintaktik paralelizm mətnin tərkib komponentlərində yer almış sintaktik elementlərin eyni cür yerləşməsi və bir- birini təqib etməsidir. Adətən, belə struktur birgəlik eyni zamanda da məzmun planında özünü göstərən birgəlik müşayiət olunur”* [3, s.240].

Paralelizm ardıcılıq yaradan bitkin strukturun hissələri arasında paralellik, təkrarlanma və oxşarlıq hadisəsidir. Paralelizm ədəbiyyatın bütün janrlarında istifadə olunur. Lirikada paralelizm kompozisiyanın əsasını təşkil edir. Struktur elementlərinin təkrar olunmasını nəzərdə tutan paralelizm səslərin, quruluşun, mənanın təkrarında ifadəsini tapır.

Sintaktik paralelizmin hansı formada özünü göstərməsindən asılı olmayaraq, onun sintaktik təkrar kimi mətnyaratma funksiyalarının öyrənilməsi vacibdir.

Beləliklə, biz sintaktik təkrarların sadə və mürəkkəb formalarını, predikativ birləşmələrin təkrarı növünü və sintaktik paralelizm növlərini ayırırıq. Bu növlərin mətnyaratmada iştirakını nəzərdən keçirək.

Mətn parçasından görüldüyü kimi, eyni cümlə quruluşu və feilin zaman forması (qeyri-müəyyən zaman forması) sintaktik paralelizm yaradır.

Sintaktik paralelizmin təkcə qonşu cümlələr arasında deyil, mətnin ayrı-ayrı hissələrindəki vahidlər arasında yaradılması ümumi bağlılığa yardım göstərir, hipertemanın açılmasında öz rolunu oynayır. *“Tekst tərkibində komponentlərin, yəni müstəqil cümlələrin bir-biri ilə struktur bağlanma üsullarının arasında xüsusi yeri sintaktik paralelizm tutur. Məlum olduğu kimi, sintaktik paralelizm tekstin tərkib komponentlərində yer almış sintaktik elementlərin eyni şəkildə yerləşməsi və bir- birini təqib etməsidir”* [3, s.144].

İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları göstərir ki, distant və kontakt təkrarlardan paralelizmin yaradılmasında da geniş istifadə olunur. Paralelizm ayrı-ayrı söz və cümlələrin müəyyən yerləşmə qaydasıdır. Belə yerləşmə zamanı bir söz

qrupu özündə elə fikirləri, obrazları birləşdirir ki, bu, başqa qrupa uyğun gəlir. İk qrup bir yerdə bir tamın tərkibinə daxil olur. Paralelizm bədii əsərdə üslubun iki və ya üç elementinin struktur rabitəsini göstərən kompozisiya üsuludur. Bu elementlərin əlaqəsi onların iki, yaxud üç qonşu frazada paralel yerləşməsində əksini tapır. Bu məsələyə münasibətdə Q.Kazımov yazır: *“Paralel əlaqələr əsasında qurulan mətnlərdə əvvəlcə ümumiləşdirici bir cümlə verilir, sonra həmin cümlədəki subyekt ideyası paralel cümlələrlə müxtəlif cəhətdən şərh edilir, ümumi fikir konkret mənə ifadə edən cümlələrə paylanır. Açıq sıralı olduğundan cümlələrin sayı müəllif istəyindən asılı olur”* [17, s.453].

Göründüyü kimi, tədqiqatçı cümlələrin sayında məhdudiyyətin olmadığını qeyd edir. O, iki və üç frazadan söhbət açmır. Paralelizm səciyyəvi cəhətlərin oxşarlığı, ümumiliyi, iki və daha artıq cümlənin bircins sintaktik quruluşudur. Məsələn:

“Minnie’s flat, as the one-floor residence apartments were then being called, was in a part of West Van Buren Street which was inhabited by families of laborers and clerks, men who had come and were still coming with the rush of the population which was pouring in at the rate of 50,000 a year. It was on the third floor, the front windows looking down into the street where at night the lights of grocery stores were shining and children were playing about...She gazed into the lighted street when Minnie brought her into the front room and wondered at the sounds...” [67, p.13]

Mətn parçasından göründüyü kimi, sintaktik paralelizmi kontakt və distant təkrarlar yaradır. Ümumi fikir “flat” digər cümlələrdə paylanır (one-floor residence apartments, floor, windows, room).

Q.Kazımov paralelizmi sintaktik bütövlərin tərkibində cümlələrin məntiqi-semantik əlaqə üsullarından biri kimi şərh edir. Zəncirvari və paralel əlaqələri müqayisə edən müəllif yazır: “Zəncirvari əlaqədə cümlələr mətndən daha çox asılı olur. Paralel əlaqəli mətnlərdə komponentlərin müstəqilliyi daha çox olur. Bu cür cümlələrdə daha çox eynizamanlılıq, eyni yöndən səciyyələndirmə, qarşılaşdırma, müqayisə, tutuşdurma mənaları, eyni səviyyədə modallıq müşahidə edilir. Zəncirvari əlaqədə, demək olar ki, hər bir yeni cümlədə bir subyekt digərini çəkib gətirdiyi halda, paralel əlaqədə bir subyekt təfərrüatına qədər çözlənir.

3.3. Ellipsis

“Cümlə konstruksiyalarında baş verən üslubi hadisələr arasında ellipsis xüsusi önəmə malikdir. Ellipsis və ya ellips (yunan sözü “ellepsis” – enmə, düşmə) mənaya görə asanlıqla bərpa olunan cümlə üzvlərindən birinin (çox vaxt xəbərin) buraxılmasına əsaslanan sintaktik fiqurdur. Bu üslubi fiqurun köməyi ilə nitq dinamik və lakonik xarakter alır” [7, s.14].

Ellipsis barədə alimlərin fikirləri müxtəlifdir. Bəzi alimlər ellipsisi mənfi emfaza, minus işarəli emfaza kimi qiymətləndirir. Söz (fonetik söz mənasında), sintaqm (morfem sözlərinin birləşmələri mənasında) və cümlə kimi vahidlərdən hər birinin daxilində onları təşkil edən tərkib hissələrinin müəyyən funksional qeyri-tarazlığını müşahidə etmək olar. Məsələn, fonetik söz daxilində bu qeyri-tarazlıq fonetik reduksiyaya gətirib çıxarır. Cümlədə ellipsisin iki növü təzahür edir: tam və natamam [44, s.13-18; 48, s.7.; 49, s.320; 55, s.152].

Elliptik söyləmlərin işlənməsi mətnin müəllifinin ilkin şərtlərinə əsaslanır: adresat ünsiyyət situasiyasından və ya kontekstdən əldə etdiyi müəyyən biliklərə malik ola və onların əsasında nəticə çıxara bilər. Bu, məlumatın artıq hissəsinin sözlə ifadə edilməməsinə, onun elliptik şəkildə çatdırılmasına imkan verir.

Akademik K.M.Abdullayev qeyd edir ki, *“elliptiklik ideyası əslində sintaktik vahidin dəyəərə malik yoxluğunun üzərində qurulur və məhz belə bir yoxluq ellipsisli komponentləri, ya da başqa sözlə desək, sıfır üzvlü komponentləri başqa komponentlərə daha sıx şəkildə bağlayır [3, s.235-238].* Deməli, ellipsis öz ifadəsini tapmayan, amma tapılması mümkün olan linqvistik hadisədir, başqa sözlə, hər hansı komponentdə bu və ya başqa vahidin formal baxımdan iştirak etməməsidir.

“Ellipsisin yaranma səbəbi bütün dillərdə ümumi xarakter daşıyır. Lakin hər bir dilin öz strukturuna müvafiq xüsusi elliptikləşdirmə üsulları vardır. Azərbaycan dilində mövcud olan sintaktik konstruksiyaların – söz birləşmələri və cümlələrin struktur-semantikasında ellipsis hadisəsi mühüm rol oynayır. Ellipsis bu və ya digər formada həm təyini söz birləşmələrinin, həm də cümlələrin müxtəlif növləri üzrə müşahidə edilir” [7, s.14].

Anaforik ellipsis onunla xarakterizə edilir ki, ellipsisə uğramış vahidin analoqu (antesedent) əvvəlki - özündə elliptik söyləmi ehtiva edən və bilavasitə ondan əvvəl gələn lokal mətndə və ya elliptik söyləmdən əvvəl gələn bütün söyləmləri əhatə edən qlobal mətndə işlənmişdir. Bu iki ilkin mətn (предтекст) anaforik ellipsisin iki növünü - antesedentin xarakteri və fəaliyyət sahəsinə görə fərqlənən lokal və qlobal növlərini fərqləndirməyə əsas verir. Lokal ellipsisə ənənəvi sintaktik təsvirdə kontekstual yarımçıq cümlələr misal göstərilir. Qlobal ellipsisə aid isə müəllif aşağıdakı nümunəni göstərir:

“What time do you get up to get breakfast?” asked Carrie.

“At about twenty minutes of five”. [67, s.15]

İngilis dilçilərinin ellipsis və ya yarımçıq cümlələr üzərində apardıqları tədqiqatlar dilin mücərrəd normalarının müqayisəsinə əsaslanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, elliptik cümlədə xarici quruluşun reduksiyası funksional-semantik xarakter daşıyır.

Elliptik variantlar ümumiyyətlə həm sözdə, həm söz birləşməsində, həm sadə cümlədə, həm mürəkkəb cümlədə, həm də mürəkkəb sintaktik bütöv daxilində mümkün olduğundan ingilis dilində üslubi cəhətdən aşağıda qeyd olunmuş elliptik formalar mövcuddur.

1. Üslubi cəhətdən qısaldılmış sözlər: *math* (-mathematics), *lab* (-laboratory), *fridge* (=refrigerator), *exam* (examination) və s. [11, s.56].

2. Üslubi cəhətdən qısaldılmış feil formaları:

It'll only bore him to death.

Or let me go if you don't want to.

3. Yalnız mübtədası, mübtədası və köməkçi feili və ya yalnız köməkçi feili ellipsisə uğramış sadə cümlələr:

1) *“Got everything here, Buddies”, he announced. Been here long?”* - Hər şey əldə etmişən, Badiz, o bildirdi. Çoxdan buradasan?”

“Cessez cela! Allez Ouste!” Tommy cried... - Əl çəkin yaxamdan ! Rədd olun!- Tommi qışqırdı.

2) *Oh, I'm pretty well, thank you. Well, pretty and well, if you like* - Ah, mən

yaxşıyam, sağ olun. Xoşunuza gəlirsə, yaxşıyam, çox yaxşıyam.

3) *What have you been doing here since morning?* - Səhərdən burada nə edirsən?

Just been playing with my toys - Elə oyuncaqlarımla oynayıram (nümunə şifahi nitqdən götürülmüşdür).

4. Bağlayıcıları və ya nisbi əvəzlilikləri ellipsisə uğramış mürəkkəb cümlələr:

Was it that death Driffield described in "The Cup of Life" - Bu, "Həyat badəsi" əsərində Driffeildin təsvir etdiyi həmin olümdürmü?

5. Üslubi cəhətdən qeyd olunmuş dialoji birliklərin sintaktik bütövdə normativ vahidin ellipsis kimi çıxış etməsi:

- "*They say you helped them to bunk*", *I remarked* - Deyirlər ki, onlara qaçmaqda siz kömək etmişiniz,- mən dedim'.

"*Me?*".... - 'Mən?'

Ellipsis təyin etmək üçün cümlənin pozision analizi metodikasından istifadə olunur. Bu metodikaya görə, cümlə bütün üzvlərinə müəyyən mövqelərin təhkim olduğu bir model kimi nəzərdən keçirilir. Ellipsisin həm də iki növü fərqləndirilir: analipsis (və ya irəli ellipsis) və katalipsis (geri ellipsis):

Bergamo [is beautiful]., and Lucca []., too – 'Berqamo [gözəldir]., elə Lukka da [].' (analipsis).

I think that Joan [], and you think that Marvin, [will finish first]. – 'Mən hesab edirəm ki, Coan [], sən isə hesab edirsən ki, Marvin [birinci çatacaq].' [11, s.58].

Ellipsisin bu növləri özünü mətn səviyyəsində də göstərir. Müşahidələr göstərir ki, mətndə apalipsis daha çox tətbiq olunur. Məsələn:

İngilis dilində:

1) *...She has to think of his strength. Naturally, we're different. Of course, I thought I was; but as I looked at them I perceived that the duchess and Lord Scallion thought they were too...* – '...Qız onun gücü barədə düşünməlidir. Təbiətən biz fərqli idik. Əlbəttə, mən düşünürdüm ki, fərqliyəm; amma onlara baxanda hiss etdim ki, hersoginya və lord Skalion da belə düşünülər.

2) *There were two - then four in line, then two, then almost a dozen; then another dozen - then one alone* [70, s.190] – ‘Cərgədə ikisi vardı - sonra dördü, sonra ikisi, sonra, demək olar ki, bir düjün; sonra başqa bir düjün - sonra isə tək biri’.

3) *...But after tea the hostess asked them if they had brought it. They shyly admitted that they had...* – ‘...Amma çaydan sonra ev sahibəsi onlardan onu gətirib-gətirmədiklərini soruşdu. Onlar utana-utana (gətirdiklərini). etiraf etdilər’ [14, s.250].

Azərbaycan dilində:

İkinci yaşılbaş sona neçə it bundan əqdəm Tiflisdə peyda olub, az qalmışdı sünnini-şiəni bir-birinə qırdırsın. Gəncə yaşılbaş sonası həmçinin.

İngilis dilində cümlədə zaman göstəriciləri, modal feillər və s. bu tipli sözlərlə işlənən feillər ikinci replikada çox zaman buraxılır. Katalipsis də daha çox belə hallarda təzahür edir:

1) *-Let's go there right away* – ‘Gəl ora elə indi gedək’.

-We will, darling. I will go any place any time you wish [70, s.223] – ‘Gedəcəyik, əzizim. Sən nə vaxt, hara istəsən, gedəcəyəm’.

2) *-I don't love* – ‘Mən sevmirəm’.

-You will. I know you will. Then you will be happy [70, s.83] – ‘Sevəcəksən. Bilirəm ki, sevəcəksən. Onda xoşbəxt olacaqsan’.

Azərbaycan dilində cümlədə müəyyən üzvün iştirak etməməsi və ya ellipsisi ilk baxışda onu başqa cümlə tipinə oxşatmağa şərait yaradır. Burada formal baxımdan yarımçıq görünən şəxssiz cümlələr, adlıq cümlələr, söz-cümlələr, elliptik cümlələr və s. nəzərdə tutulur. Lakin bu cümlə tipləri müəyyən cəhətlərə görə oxşar olsalar da, onlar arasında bəzi fərqlər də mövcuddur.

Əşyanın, hadisənin mövcud olduğunu, varlığını intonasiyanın köməyi ilə təsdiq edən sadə təktərkibli cümlələr adlıq cümlələr, mübtədası olmayan, fikir predmeti xəbərlə birlikdə təsəvvür edilən təktərkibli sadə cümlələr isə şəxssiz cümlələrdir. Məsələn:

1) *Oyuncaqlar. İrili-xırdalı dördkünc qutuların üstünə qoyulmuş oyuncaqlar.*

2) *Çiyində bir dağarcıq un, başında tənziif çarqat, ayaqlarında qaloş: köhnə qaloş, cinq qaloş, yekə qaloş...*

3) *İyirmi iki taxta idi.*

Misallardan göründüyü kimi, adlıq və şəxssiz cümlələr bütöv cümlələrdən fərqlidir: adlıq cümlələrdə yalnız mübtədə iştirak edir, cümlənin xəbəri olmur, şəxssiz cümlələrdə isə, *vice versa*, xəbər iştirak edir, lakin cümlənin mübtədası olmur.

İngilis dilində də adlıq cümlələr Azərbaycan dilində olduğu kimidir. Məsələn:

1) *Silence. She leaned against him, her knees shaking and he was afraid she would faint.* – ‘Sükut. Qız ona söykəndi, ayaqları titrədiyindən oğlan onun yıxılacağından qorxdı’.

2) *...But their sighs only marked the beginning of another ceaseless round of ratiocination, not in a line as with normal people, but in the same circle. Round, round and round. Around forever.* – ‘Lakin onların çəkdiyi “ah” yalnız normal insanlara xas olmayan, ardı-arası kəsilməyən eyni dövrə əsasında növbəti məntiqi mühakimə raundunun başlanğıcını göstərirdi. Raund, raund, yenə də raund. Əbədi dövriyyə’.

3) *The old days at Ascot, Goodwood and Cowes lived again for him. Another glass of port.* – ‘Askot, Qudvud və Kauzdakı ötən günlər onun üçün yenidən yaşandı. Daha bir stəkan içki’.

K.Hacıyevə görə, “*adlıq cümlələr paralel rabitə ilə əmələ gələn mətnlər üçün səciyyəvidir. Bəzi mətnlər bütövlükdə adlıq cümlələrdən ibarət olur, digərlərində isə adlıq cümlələr onlara yaxın olan cümlə növləri ilə birləşir*” [11,s.63].

Lakin şəxssiz cümlələr ingilis dilində Azərbaycan dilində olduğundan bir qədər fərqlidir. İngilis dilində də, bütün digər hind-Avropa dillərində olduğu kimi, mübtədə həmişə adlıq halda olur, xəbəri şəxssiz feil ilə ifadə olunan cümlələr isə mübtədasız cümlələr kimi xarakterizə oluna bilər. Qədim ingilis dilində, digər qədim german dillərində olduğu kimi, belə feillər çox geniş yayılmışdı. Mübtədası adlıq halda olmayan cümlə strukturları qədim ingilis dili dövründə çox geniş yayılısalar da, orta ingilis dili dövründə çox davam gətirmədilər. Şəxssiz konstruksiyaların dağılmasının başlıca səbəbi o idi ki, orta ingilis dilində şəxssiz tərkiblər dilin sintaktik sistemində nə formaca, nə də məzmunca daxil edilirdi və elə ona görə də morfoloji formaların dəyişməsi prosesində belə tərkiblər çox asanlıqla dağılırdı.

Müasir ingilis dilində bu tipli cümlələrin əvvəlində mübtədanı əvəz edən formal xarakterli “it” əvəzliyi işlədilir. Məsələn:

1) *It was impossible for me now to persuade myself...* – ‘İndi özümü buna inandırmağım qeyri-mümkün idi’.

2) *It was a hot summer...* [70, s.117] – ‘İsti bir yay idi’

Ellipsislə bağlı T.Əfəndiyeva yazır: “*ellipsis yarımçıq cümlə ilə bağlı bir hadisədir. Yunan ellipsiz (yəni “buraxılan”) sözündən əmələ gələn bu termin yarımçıq cümlələrin bir qrupunu təşkil edən konstruksiyalardır ki, bunlara dilçilik ədəbiyyatında elliptik cümlələr deyilir*” [9, s.132].

Akademik K.M.Abdullayevə görə, “*ellipsisləşmə zamanı mətnin komponentləri arasındakı əlaqə heç də zəifləmir, çünki təkrar bütün gücü ilə özünü məhz başlanğıcda göstərir, başlanğıc mərhələ isə, məlum olduğu kimi, bütün mətnin struktur-semantik gücünün məhz bazasıdır*” [3, s.90-95].

Heç bir deskriptiv nəzəriyyə ənənəvi olaraq söyləmin kontekst və situasiyadan asanlıqla bərpa olunan hissəsinin düşməsi kimi müəyyənləşdirilən ellipsis anlayışından yan keçə bilməz.

NƏTİCƏ

Ümumxalq dilindəki başlıca qrammatik vahidlərin üslubi funksiyaları və bunlardan bədii əsərlərdə nə dərəcədə istifadə edilməsi tədqiqi zəruri olan mühüm məsələlərdəndir. Görkəmli yazıçılar ayrı-ayrı qrammatik kateqoriyalardan istifadə üsul: və priyomlarına dair çoxlu yeni fərdi xüsusiyyətlər gətirməklə ədəbi bədii üslubu zənginləşdirmiş olurlar. Yazıçı dilinin və üslubunun formalaşması isə adiqayda üzrə onun əsərlərinin meydana çıxdığı dövrdəki dil-üslub ənənəsi istiqamətində mövcud olur. Ona təkcə dövr üçün xarakter olan ədəbi dil normaları deyil, həm də daha məşhur və görkəmli yazıçıların yaradıcılığında onun özünün sevdiyi vasitə və üsullar təsir edir. Bütün bunlar bədii dildəki qrammatik, o cümlədən də morfoloji vahidlərin üslubi simasının öyrənilməsini vacib və zəruri edən mühüm amillərdəndir. Üslubiyyatda morfoloji hadisələrin səciyyəsinə aydınlaşdırmaq üçün xatırlamaq lazımdır ki, üslubiyyat faktlara onların funksiya cəhətindən yanaşır, ayrıca bir dil hadisəsinin başqaları içərisində həm mənə, həm də ekspressivlik xüsusiyyətlərini, əsas mənada birləşmiş ümumi və yaxın mənaları öyrənir. Buna görə də üslubi baxışın mühüm hissəsini dilin sinonim vasitələri təşkil edir. Tədqiqat göstərir ki, dilin morfoloji vahidləri də əsas mənə ilə yanaşı, əlavə mənaya və mənə çalarlarına malikdir.

Dilçiliyin bir çox sahələrinin tədqiqat predmeti olaraq mətn semantik-struktur bütöv kimi çıxış edir. Bədii mətnlər obrazlı-assosiativ təfəkkürün qanunları əsasında qurularaq mətnaltı, əlavə mənaya malik olur və qavramanın təkmənalılığına əsaslandığı üçün qeyri-bədii mətnlərdən seçilir.

Funksional üslublar bədii mətnlərdə obrazlılığın yaranma vasitəsi olmaqdan əlavə mətnin formal və semantik bağlılığını təmin etməyə xidmət edir. Bundan əlavə, bədii ifadə vasitələri mətnyaratma xassəsi sayəsində bədii mətnlərdə rabitəliliyintəşkil olunmasında iştirak edirlər. Bədii dil çərçivəsində normaların pozulması müəllifin məqsədinə, əsərin kontekstinə uyğun olmalı, bədii ədəbiyyatda bu və ya digər dil vasitələrinin işlədilməsi estetik cəhətdən əsaslandırılmalıdır.

Funksional üslublar müxtəlif prinsiplər əsasında təsnifatları mövcuddur. Onları paradigmatik və sintaqmatik bölgülər sistemi və ya dil səviyyələri əsasında təsnif

etmək birmənalı şəkildə qəbul oluna bilməz. Çünki, bir çox üslubi fiqurlar müxtəlif dil səviyyələrinin vəhdəti sayəsində yaranır.

Sintaktik səviyyədə üslubi tədqiqatın əsas prinsiplərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Cümlə üzvlərinin buraxılması;
- Bəzi hissələrin təkrarı;
- Dəyişilmiş söz sırası;
- Yanaşı cümlələrin qarşılıqlı əlaqəsi.

Nəzərə alsaq ki, bədii ədəbiyyat dili bütövlükdə əhatə edir, yəni onun bütün lüğət tərkibi və qrammatik formalarından istifadə edə bilir, təbii olaraq burada cürbəcür sintaktik konstruksiyalarla rastlaşmaq mümkündür. Bununla bərabər, hər bir sintaktik tərkibin və cümlənin özünəməxsus üslubi funksiyası vardır. Sintaktik üslubi fiqurların daşdığı funksiyalar bir-birilə vəhdət təşkil edir. Adətən, paralelizm, təkrir, antiteza, xiazm kimi sintaktik üslubi vasitələr birlikdə işlənərək müəyyən funksiyaları yerinə yetirirlər. Bu funksiyalara qüvvətləndirmə, modallıq, şiddətləndirmə, mətnyaratma, ritmyaratma funksiyalarını aid edə bilərik.

Bədii mətnin ilk və son cümlələri xüsusi tekstual kəsb edir. Bədii mətn ünsürü olmaq etibarilə ilk cümlə xüsusi informasiya daşıyıcısına çevrilir, son cümlə teksti ümumiləşdirərək, məzmunca və həm də forma etibarilə tamamlayır.

İnformasiya və onun mürəkkəb sintaktik bütövlərlə ifadəsi bədii mətnin zəruri struktur-semantik vahidini təşkil edir. Mürəkkəb sintaktik bütövlərin bədii mətn vahidi kimi formalaşması üçün digər zəruri keyfiyyət - funksional-məzmun elementlərinin iştirakı da tələb olunur. Belə elementlər bədii mətnin məzmununa aid olub, milli təfəkkür enerjisinin yetirdiyi funksional dil vahidlərini, ifadə vasitələrini, spesifik obrazlar sistemini, din və mifologiya ilə bağlı təfəkkür elementlərini nəzərdə tutur.

Bədii mətnin formaca təşkilinə xidmət edən ünsürlər nəsr və şeir mətnlərdə fərqli paradigma nümayiş etdirirlər. Ritm yaradan vasitələr - qafiyələnmə, leksik təkrar, sintaktik təkrar mətn mərkəzinə əsaslanan üçlük (ikilik, dördlük və s. tipli) modeldən ya ayrı-ayrılıqda istifadə edilməsi bədii mətnin formaca təşkilinə xidmət edir, ya da hamısı birlikdə bədii mətn hüdudunu müəyyənləşdirir. Alliterasiya qədim

dövrədə olduğu kimi, orta əsrlərdə də türk bədii mətninin (və onun şeir qolunun) təşkilinə xidmət edən formal vasitə rolunu oynayır. O, şeir və nəsr mətnlərində komponentlərin daxili əlaqələnməsini təmin etməklə, mətn vahidlərinin bədii emosionallığını da artırır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Abbasova N. Azərbaycan dilində aktual üzvlənmənin bəzi məsələləri. Azərbaycan dilində sintaktik konstruksiyalar. Bakı: ADU, 1987, 120 s.
2. Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmənin mətnyaratma imkanları (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında) Filol. Elm. nam... dis. Bakı, 1996, 179 s.
3. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, 283 s.
4. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik lüğəti. Bakı: Maarif, 1989, 340 s.
5. Allahverdiyeva F.M. Mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri arasında sintaktik əlaqə vasitələri: Filol. e. üzrə fəls. dok.. diss. Bakı, 2010, 147 s.
6. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər: Dərs vəsaiti / K.M.Abdullayev, M.M.Musayev, Ş.Q.Hüseynovun redaktəsi ilə. Bakı: Mütərcim, 2012, 608 s.
7. Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: "Nurlan", 2008, 210 s.
8. Cavadov Ə.M. Müasir Azərbaycan dilinə sintaktik vahidlərin sırası. Bakı: Elm, 1977, 112 s.
9. Əfəndiyeva T.T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı, 2002, Elm, 183 s.
10. Əlizadə F.F. Aktual üzvlərinə komponentlərinin funksiyası və tərkibi. Azərbaycan dilçiliyi məsələləri (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). Bakı: Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşri, 1981, s.29-34.
11. Hacıyeva K.B. Leksik təkrarlar mürəkkəb sintaktik bütövü yaradan faktor kimi (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında): Filol. e. üzrə fəls. d-ru a... dis. Bakı, 2010, 144 s.
12. Hüseynov A.R. İngilis dilinin nəzəri qrammatikası üzrə mühazirələr toplusu. Bakı: Mütərcim, 2015, 376 s.
13. Hüseynova M.Ə. Mətnin interpretasiyasında sintaktik-semantik və koqnitiv amillər. Bakı, 2007, 200 s.

14. Hüseynova M.Ə., Yunusova G. English Stylistics. Bakı: “Elm və təhsil”, 2019, 300 s.
15. İsrailova G.F. İngilis və Azərbaycan dillərində təkrarlar bədii mətnyaratma vasitəsi kimi. Fil.üzrə fəlsəfə d-ru e. dər.al üçün təq.ed.dis. Bakı: 2013, 130 s.
16. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili sintaksisi (ali məktəblər üçün dərslik) Bakı: Aspoliqraf MMC, 2004, 494 s.
17. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Sintaksis. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: “Elm və Təhsil”, 2017, 325 s.
18. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çəşioğlu, 2010, 91 s.
19. Novruzova N. Mətn sintaksisi. Bakı: Təhsil, 2002, 184 s.
20. Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı: Elm, 2001, 144 s.
21. Sadiq S.H. İngilis və Azərbaycan dillərində mürəkkəb sintaktik bütövü formalaşdırın leksik və qrammatik vasitələr: Filo.elm.fəls.d-ru...diss. Bakı, 2010, 135 s.
22. Vəliyev K.N. Mürəkkəb sintaktik bütövlər. - Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı: Maarif, 1985, 383 s.
23. Vurğun S. Həyat fəlsəfəsi. 1942. SNB: [HTTP://semedvurgun.dream-test.com/az/semed-vurgun/seirler/24](http://semedvurgun.dream-test.com/az/semed-vurgun/seirler/24)
24. Yunusov D. Müxtəlif sistemli dillərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi. Filol.d.alim.dər.al.üçün.təq.ed.dis. Azərbaycan Dillər Universiteti. Bakı, 2007, 330 s.

Rus dilində:

25. Адмони В.Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка. М.: Изд-во лит. на ин. яз., 1955.
26. Адмони В.Г., Т.И.Сильман. Отбор языковых средств и вопросы. ВЯ, 1954, №4.
27. Арнольд И.В. Стилистика современного глийского языка (стилистика декодирования). Л., 1981.

28. Арнольд И.В. Стилистика: Современный английский язык. М.: Флинта: Наука, 2002.
29. Белинский Б.Г. Избранные философские труды. М., 1958.
30. Будагов П.А. Литературные языки и языковые стили. М., 1967.
31. Виноградов В.В. О художественной прозе. М.; Л.: Гос. изд-во, 1930, 186 с.
32. Виноградов В.В. Язык Гоголя и его значение и истории русского языка, Сб. “Материалы и исследования по истории русского литературного языка”, Т.Ш. АН ССР, 1953.
33. Виноградов В.В. итоги обсуждения вопросов стилистики. ВЯ, 1955, №1.
34. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1963.
35. Винокур Г. Маяковский – новатор языка. СП. 1943.
36. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1958.
37. Гальперин И.Р. Речевые стили и стилистические средства языка. ВЯ, 1954, №4.
38. Головин Б.Г. Из курса лекций по лингвистической статистике. Горький, 1966.
39. Голуб И.Б. Грамматическая стилистика современного русского языка. М.: 1989.
40. Голуб И.Б., Розенталь Д.Э. Занимательная стилистика. М.: Просвещение, 1988.
41. Зильберман Л.И. Структурно-семантический анализ текста. Москва, “Наука”, 1982.
42. Золина Н.Н. Полуотмеченные структуры и их стилистические функции. Автореф.канд.дисс. Л., 1977.
43. Ильнинская И.С. О языковых и неязыковых стилистических средствах, ВЯ, 1954, №5.
44. Киселева А. В. Виды стилистических фигур, основанных на принципе синтаксического повтора // Университетские чтения 2011.
45. Кох В.А. Предварительный набросок дискурсивного анализа семантического типа // Новое в зарубежной лингвистике, Вып. VIII. Материалы научно-методических чтений ПГЛУ. Пятигорск: ПГЛУ, 2011.
46. Кузнец М.Д., Ю.М.Скребнев. Стилистика английского языка. Л., 1960.

47. Кухаренко В.А. Практикум по стилистике английского языка. М.: “Высшая школа”, 1986.
48. Линтвар О.Н. К вопросу о классификациях выразительных средств языка и стилистических приемов. Тамбов: Грамота, 2013.
49. Мороховский А.Н. Стилистика английского языка. Киев: “Высшая школа”, 1984.
50. Николаева Т.М. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 8. Лингвистика текста. М.: Прогресс, 1978, 479 с.
51. Пешковский А.М. Вопросы методики родного языка, лингвистики и стилистики. М.: 1930.
52. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956, 512 с.
53. Пospelов Н.С. Сложное синтаксическое целое и основные особенности его структуры // Доклады и сообщения института русского языка, АН СССР, вып. 2. М.-Л., 1948.
54. Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка. Москва: Высшая школа, 1963, 364 с.
55. Сильман Т.И. Проблема синтаксической стилистики (на материале немецкой прозы). Л.: Просвещение, 1967.
56. Сорокин Ю.С. вопросы об основных понятиях в стилистике. ВЯ, 1954, №2.
57. Степанов Г.В. О художественном и научном стилях речи. ВЯ, 1954, №4.
58. Ушаков А.А. Очерки советской законодательской стилистики. Пермь, 1967.
59. Федеров А.В. В защиту некоторых понятий стилистики, В.Я., 1954, №5
60. Хомский Н. Синтаксические структуры. Инэилис дилиндян тярьцмя. Новое в лингвистике топлусу, II бурахылыш, М., 1962.
61. Шайкевич А.Я. Опыт статистического выделения функциональных стилей.- “Вопр. Языкознания”, 1968, №1.

İngilis dilində:

62. Abraham Lincoln, Gettysburg Address (delivered by Jeff Daniels)
<https://www.americanrhetoric.com/figures/parallelism.htm>

63. Barack O. Fort Hood Memorial Service Speech. SNB: [https:// www.americanrhetoric.com/figures/alliteration.htm](https://www.americanrhetoric.com/figures/alliteration.htm)
64. Barbara J. 1976 Democratic Convention Keynote Address. SNB: <https://www.americanrhetoric.com/figures/anaphora.htm>
65. Dickens C. Our mutual friend, Wordsworth Classics 1997, 801p.
66. Dreiser Th. Sister Carry. SNB: <http://www.libraryupenn.edu/docs>
67. Dreiser Th. The Titan. SNB: <https://ebooks.adelaide.edu.au/d/dreiser/theodore/titan/>
68. Galsworthy J. Forsyte Saga. The Man of Property. C-Перепѳыр: Kapo, 2008, 475 p.
69. Halliday M.A.K and Hasan R. Cohesion in English. London: Longman, 1976, 374 p.
70. Hemingway E. The Old Man and the Sea. Hueber, 1952, 560 p.
71. Henry O. The Trimmed Lamp: And Other Stories of the Four Million Kessinger Publishing, 2004 - 268 p.
72. Jackson J. 1988 Democratic National Convention Address. SNB: <https://www.americanrhetoric.com>
73. John F. Kennedy, Presidential Inaugural Address..com /figures/parallelisrrLhtm
74. Lyons S. Language, meaning and context. London: Fontana, 1982, 256 p.
75. Richard N. First Presidential Inaugural Address. SNB: <https://www.americanrhetoric.com/figures/asyndeton.htm>

Internet resurslari:

76. https://classes.ru/grammar/30.0cherkijpo_stilistike_angliyskogo_yazyka/html/unnamed_29.html
77. <https://nauchforum.ru/studconfi'gum/xvi/4399>
78. http://ruskiy155.blogspot.com/p/blog-page_18.html
79. https://studbooks.net/626727/literatura/sredstva_vyrazitelnosti_osnovannye_sintaksicheskompjparallelizme
80. <http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/text-types>

